

TANULMÁNYOK

Ivanics Mária

Hezârfen Hüszejn efendi Bécs második (1683) ostromáról

Kivonat

A cikk a 17. század egyik legjelentősebb oszmán történetírójának, Hezârfen Hüszejn Efendinek Bécs 1683-as török ostromáról írt beszámolóját tárgyalja, Bolognában és Párizsban őrzött kéziratmásolatai, valamint olasz és francia nyelvű fordításai alapján. Új adatokkal támasztja alá azt a korábbi feltételezést, miszerint a bolognai kézirat meg nem nevezett történetírója mögött valóban Hezârfent kell látnunk. A tanulmány kiemeli azokat a részeket, amelyek egyedivé teszik Hezârfen művét, és többletinformációkat adnak. Ezek elemzésével a szerző arra a következtetésre jut, hogy az anonim Ceremóniamester és a portai tolmács, Alexandrosz Mavrokordatosz naplója mellett Hezârfen leírása az egyik legkorábbi jelentés az 1683. évi hadjáratról és az ostrom lefolyásáról. A tanulmányt Hezârfen történeti szövege követi, amelynek fordítása a bolognai kézirat alapján készült, kiegészítésekkel a párizsi kéziratból.

Kulcsszavak: Bécs második ostroma, Kara Musztafa pasa, Thököly Imre, Hezârfen Hüszejn efendi, Luigi Marsili, Ernst Rüdiger von Starhemberg

Az európai történelem egyik sorsfordító eseményéről, Bécs 1683-as ostromáról számos memoár, forráskiadvány és történeti feldolgozás készült.¹ Az európai nyelveken fennmaradt források bőségével szemben török oldalon mindössze nyolc korabeli beszámolóval rendelkezünk.² A hadjárat idején született az anonim szultáni Ceremóniamester (Teşrifâtçı) oszmánli, illetve a Porta főtolmácsa, Alekszandrosz Mavrokordatosz görög nyelven írt naplója. A további öt oszmán és egy tatár szerző által jegyzett krónika közül egy közvetlenül az események után, a többi az azt követő években, illetve a 18. század első évtizedeiben keletkezett.³ Munkáik egyes fejezeteit a későbbi korok krónikásai átvették és műveikbe illesztették. Az ostromra vonatkozó muszlim források egy részéről

¹ Abrahamowicz–Kopčan–Kunt–Moačanin–Šerban–Teply, *Die Türkenkriege*.

² Kreutel–Teply, *Kara Mustafa vor Wien*.

³ 1. *Vekâi'îname*; 2. Kara Mustafa's Feldzug; 3. *Târîh-i sefer-i Beç*; 4. Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Zeyl-i Fezleke*, 791–916; 5. *Hasan Esîrî'nin Mi'yârü'd-Düvel*, 1384–1415; 6. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekâyi'ât*, 138–168; 7. *Târîh-i Râşid*. I. 235–267; 8. *Târîh-i Mehmed Giray*, 2–11.

Zygmunt Abrahamowicz lengyel, Richard F. Kreutel és Markus Köhbach német nyelvű fordítást készített.⁴ A szövegekhez írt bevezető tanulmányaikban kitértek az adott mű forrásértékére is. Bármennyire is izgalmas tudományos feladat lenne a nyolc forrás együttes feldolgozása és összevetése, e cikk keretében mindössze egy-egy utalás erejéig fogok kitérni rájuk.

A párizsi kézirat⁵

Van azonban a források között egy különös figyelmet érdemlő, néhány főlioni leírás Bécs 1683-as ostromáról, mely a *Tārīh-i sefer-i Beç* (*A bécsi hadjárat története*) címet viseli, és az ostromra vonatkozó források közül utolsóként, 2024 őszén jelent meg. Latin betűs átírásban Metin Aydar adta ki.⁶ Kolofonja szerint a kézirat 1731. március 12-én (1143. ramazán 3.) készült el. Három évvel később egy Latine nevű „tolmácsifjú” (*jeune de langues*)⁷ fordította le franciára, és újévi ajándékként Maurepas grófjának ajánlotta.⁸ Az első lapon található bejegyzés szerint a fordítást helyességét Maurepas utasítására 1734 novemberében Alexandre Louis Marie Péti de la Croix (1698–1751) orientalista⁹ ellenőrizte, hibáit a lapszálon kijavította, és jegyzetekkel megtűzdelte. A fordítást és az alapjául szolgáló oszmán-török nyelvű forrást a párizsi Bibliothèque nationale-ban, egy kötetbe kötve együtt őrzik.¹⁰ A párizsi kézirat léte Aydar szövegkiadása előtt is ismert volt az oszmanisták körében. 1971-ben Heidrun Wurm adott róla részletesebb leírást a török történetíró, Hezârfen Hüszejn efendiről írt monográfiájában.¹¹ Az 1683-as ostrom 200. évfordulójára készített forráskiadásában pedig Kreutel ismertette röviden.¹² Mindketten felismerték különleges forrásértékét, de egyikük sem adta ki.

⁴ Abrahamowicz, *Kara Mustafa pod Wiedniem*; Kreutel–Teply, *Kara Mustafa vor Wien*; Köhbach, *Der Tārīh-i Mehmed Giray*.

⁵ A továbbiakban P-vel jelölve.

⁶ Aydar, *Tarih yazımı*. Tanulmányában a forrást elsősorban a társadalmi emlékezet szempontjából vizsgálta.

⁷ *AL'École des jeunes de langues*-ot Franciaország legelső minisztere, Jean-Baptiste Colbert (1619–1683) alapította 1669-ben tolmácsok és fordítók képzésére. A Latine talán szerzői álnév. Mindenesetre szokatlan, hogy nincs mellette keresztnév. Ha a fordítás időpontját nézzük, és ha valóban pszeudonimmel van dolgunk, akkor Alexandre Philibert Deval (1716–1771) állhat mögötte. Életére és dragománi működésére ld. Testa–Gautier, *Drogmans et diplomate*, 158–160.

⁸ Jean-Frédéric Phélypeaux de Maurepas (1701–1781) előbb a francia flotta államtitkára volt, majd a király főtanácsadójaként fontos kormányzati pozíciókat töltött be a 18. századi Franciaországban.

⁹ Apja, François Péti de la Croix (1653–1713) és nagyapja, François Péti de la Croix (1622–1695) is híres orientalista volt. Működésükre ld. Sebag, *Sur deux orientalistes français*.

¹⁰ *Catalogue des manuscrits turcs*. II. *Supplément, nos 573–1419*. Éd. par Edgard Blochet. Paris, 1933, 80 (No. 870).

¹¹ Életére és műveire ld. Wurm, *Der osmanische Historiker*, 115–121.

¹² Kreutel–Teply, *Kara Mustafa vor Wien*, 33–35.

A bolognai kézirat¹³

Mind Wurm, mind Kreutel tudott arról, hogy a fent említett *Târîh-i sefer-i Beçnek* van egy hasonló tartalmú, de cím nélküli párja a bolognai egyetemi könyvtár Marsili-gyűjteményében. A Habsburgok szolgálatában álló, olasz származású, neves polihisztor, katona és hadmérnök Luigi Ferdinando Marsili (1658–1730) tulajdonában lévő keleti kéziratokról elsőként Johann Michael Talmann császári tolmács készített katalógust, amely 1702-ben nyomtatásban is megjelent. Ebben egy két részből álló anonim kéziratot írt le. Első része az 1672-es, Köprülü Fazil Ahmed pasa nagyvezír (hivatalban 1661–1676) által vezetett lengyelországi hadjárat okait és Kamenyec-Podolszkij (Kamjanec-Pogyilszkij, Ukrajna) várának elfoglalását tárgyalja (*Fî sebeb-i sefer-i Leh ve feth-i kal'e-i Kamenice*). A második rész Bécs 1683-as ostromát tartalmazza, nincs címe, és így kezdődik: *Hicret-i resul-i ekrem ve habîb-i muhterem hazretlerinün altmış dört senesinde ...* „A kegyes próféta és a tiszteletre méltó barát öfelsége költözésének [10]64. évében ...”.¹⁴ Marsili azt állította, hogy a kéziratot egy meg nem nevezett török történetírótól kapta, s a Bécs ostromára vonatkozó második részt a karlócai béketárgyalásokon (1698. október 19.–1699. január 26.), amelyen ő császári megbízottként vett részt, Johann Talman császári tolmáccsal olasz nyelvre fordíttatta. A fordítást 1709-ben ki is nyomtattatta.¹⁵ Ennek ellenére sem a forrás, sem olasz fordítása nem került a tudományos világ látókörébe. Egy negyed évezreden keresztül lappangott, mivel a Marsili-gyűjteményről 1885-ben készült újabb katalógusban a kolligátum védlapján nem tüntették fel az összes benne található dokumentumot.¹⁶ Abrahamowicz 1969-ben a gyűjteményt laponként átvizsgálva fedezte fel újra, és a Bécs ostromának török forrásairól szóló, 1973-ban kiadott könyvében lengyelre fordítva tette közzé.¹⁷

¹³ Biblioteca Universitaria di Bologna. Manoscritti arabi. Turco 3311/2, fol. 13v–29v. A továbbiakban B-vel jelölve. A bolognai kézirat beszerzésében nyújtott segítségért Szemere Dittának tartozom köszönettel.

¹⁴ Talmann, *Elenchus Librorum*, 246–247.

¹⁵ Marsili, *Breve storia*. Reprintjét *Relazione dell' Assedio di Vienna fedelmente dall' idioma turco tradotta* címmel ld. Sorbelli, *Scritti inediti*, 127–165. Az 1709-es olasz nyelvű kiadás Veres Endre bolognai kutatásainak köszönhetően megvan Magyarországon is, az Országos Széchényi Könyvtár Apponyi-gyűjteményében. Veres, A Marsili-centenarium kiadványok.

¹⁶ A katalógusban *Petit cahier contenant l'histoire des années 1048–1098* cím alatt szerepelt. Rosen, *Remarques sur les manuscrits orientaux*, 17.

¹⁷ Abrahamowicz, *Kara Mustafa pod Wiedniem*, 239–264.

A bécsi kézirat

Bécsben, a Haus-, Hof- und Staatsarchivban kutatva az 1689–1690-es béketárgyalások¹⁸ dokumentumai között találtam rá a forrás egy harmadik, mintegy nyolc főlíoni, anonim, oszmán-török kéziratára, amely ugyanúgy kezdődik, mint bolognai párja, viszont van címe: *Ahvâl-i muhâsara-i Beç* (*Bécs ostromának eseményei*).¹⁹ Előzetes, rövid ismertetést írtam róla, és részleteket közöltem belőle a Fodor Pált köszöntő kötetben.²⁰

Ekkor még nem volt kezemben a bolognai kézirat, ezért a sok áthúzás, helyesírási hiba miatt azt feltételeztem, hogy a bécsi csupán fogalmazvány, s a tisztázata került a Marsili-gyűjteménybe. Alaposabban megvizsgálva azonban olyan árulkodó jeleket találtam, amelyek kizárták korábbi feltételezésemet. Gyanút keltett, hogy a bécsi kéziratban a fejezetcímek alá vannak húzva, míg az oszmán forrásokban pont fordítva, a fejezetet a cím fölé tett vonallal vagy piros tintával emelik ki. Továbbá a 266v főlíó alján latin nyelvű bejegyzést találtam: *omissu[m]: içün*, azaz „kimaradt egy szó, az *içün*”. Mindezek alapján azt gondolom, hogy a bécsi kézirat nem más, mint a bolognairól a karlócai béketárgyalások idején Talman által készített másolat. Látszólag ellentmond ennek, hogy mint fentebb jeleztem, egy tíz évvel korábbi béketárgyalás dokumentumai között található, hiszen azon sem Marsili, sem Talman nem vett részt. Magyarázatként szolgálhat, hogy a karlócai békekonferenciára a Habsburg küldöttség vezetőjének, Wolfgang Oettingen (1629–1708) grófnak a császári instrukciók szerint magával kellett vinnie a tíz évvel korábbi titkos tárgyalások iratait is,²¹ így kerülhetett közéjük az ostromról szóló beszámoló.

A kéziratok szerzője és keletkezésük időpontja

Tartalmi szempontból összehasonlítva mindhárom kézirat igen közel áll egymáshoz, a bécsi és a bolognai szövege között pedig értelemszerűen szó szerinti az egyezés, mindössze egy helyen találtam eltérést. Valójában tehát forráskritikai szempontból a párizsi és a bolognai kézirattal kell számolnunk, noha mind-

¹⁸ Anyaga feldolgozatlan. Jelentőségére Szita László tanulmánya hívta fel a figyelmet. A törököket a nagyharsányi vereség (1687) és Belgrád elvesztése (1688) kényszerítette tárgyalóasztalhoz. A titkos tárgyalások 1689. február 10-én kezdődtek, és 1690. július végéig tartottak. A Porta a háború előtti állapotok visszaállítását tekintette tárgyalási alapnak, míg a császár a *status quo*-t, ilyen feltételekkel eredmény nem születhetett. Szita, A karlócai béketárgyalások, 365–372.

¹⁹ *Ahvâl-i muhâsara-i Beç*. Wien, Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Staatenabteilungen, Türkei I. Karton 154. 02.1689–04.1689., fol. 269v–261r (a kézirat a főlíók számozása fordított, csökkenő sorrendet követ).

²⁰ Ivanics, A New-Old Source.

²¹ Szita, A karlócai béketárgyalások, 371.

kettő másolat, eredeti szövegvariánsukat nem ismerjük. Találtam azonban egy fogódzópontot, amely segíthet mind az eredeti forrás keletkezése időpontjának, mind szerzőjének meghatározásában. A már említett olasz és francia mellett ugyanis létezik még egy francia nyelvű fordítás, amely bevonható a vizsgálatba. Tartalmát tekintve hasonló a fenti kettőhöz, viszont velük ellentétben nem ismerjük azt a török nyelvű kéziratot, amelyről készült. Charles Colbert²² számára fordította le François Pétis de la Croix (1653–1713) orientalista, aki Nointel márki konstantinápolyi követségén szolgált titkárként.²³ Ennek ellenére de la Croix fordítása nem Nointel, hanem egy következő francia követ, Pierre de Girardin (1686–1689) feljegyzései között maradt fenn az 1685–1688. évi eseményeket tartalmazó kötetben.²⁴ Franciaország külügyi képviselője az oszmán fővárosban az európai értelmiségiek és az oszmán szellemi elit találkozóhelye volt.²⁵ Közéjük tartozott korának kiemelkedő történetírója, Hüszejn bin Dzsáfer, ismertebb nevén Hezáfén (’polihisztor’) Hüszejn efendi is. Miként a követség több tagja, de la Croix is jó kapcsolatokat ápolt vele. Colbert számára készített fordításának hitelességét a következő befejező szavakkal támasztotta alá: „A bécsi hadjáratról szóló teljes beszámoló Usseni Effendi, a legjobb és legmegbízhatóbb török történész memoárjából származik.” (*Tout le récit de la guerre de Vienne, est tiré des mémoires d’Usseni Effendi, le meilleur et le plus sincère les historographes Turcs.*)²⁶

Miként már Wurm feltételezte, de la Croix megjegyzése nem hagy kétséget afelől, hogy *Usseni Effendi* névében Hezáfén Hüszejn efendit kell látnunk.²⁷ Így a Bolognában őrzött kézirat Marsili által meg nem nevezett oszmán történetírójának is Hezáfént kell tartanunk, a szöveg elemzése pedig még további érveket szolgáltat ehhez. Bár erre közvetlen bizonyíték eddig nem került elő, Wurm nem zárta ki, hogy az ekkor már a hetvenes évei elején járó Hezáfén részt vett az 1683-as hadjáraton, így leírása az ostromról saját, szemtanúként megfogalmazott beszámolója lenne.²⁸ Ha Hezáfén valóban Kara Musztafa

²² Colbert, Croissy márkija (1625–1696) XIV. Lajos francia király (uralk. 1643–1715) külügyi államtitkára volt 1679 és 1696 között.

²³ Charles-Marie-François Olier, Nointel márkija 1670–1679 között állt a konstantinápolyi francia követség élén.

²⁴ *Journal de M. de Girardin*.

²⁵ Részletesen írt róla Wurm, *Der osmanische Historiker*, 122, passim.

²⁶ *Journal de M. de Girardin*, 639–640.

²⁷ Wurm, *Der osmanische Historiker*, 117–118. Javaslatát később Abrahamowicz és Kreutel is elfogadta.

²⁸ A korábbi szakirodalomban az életkoráról szereplő 1600–1678/1679-es adatok tévesek. Ld. Hezáfén Hüseyin Efendi, *Telhisü'l-beyân*, 7/25. jegyzet. Wurm az 1611/1612-es évet adta meg születési dátumául, halálát pedig 1691. szeptember 24-ére tette. Hezáfén bizonyíthatóan részt vett Kandia ostromában (1666–1669), nagy valószínűséggel elkísérte Köprülü Fázil Ahmed nagyvezírt (1661–1676) az 1672-es lengyelországi hadjáratra. Wurm, *Der osmanische Historiker*, 48, 74, 76, 83.

táborában tartózkodott, felmerülhet a kérdés, vajon nem éppen Marsili volt Bécs topográfiájáról való ismereteinek forrása?²⁹ Marsili 1682-ben lépett I. Lipót császár (uralk. 1658–1705) szolgálatába, és honfitársa, Enea Caprara tábornagy mellett részt vett a harcokban, de nagyon hamar, már július 2-án a Rába folyó gázlójánál átkelő tatárok fogságába esett.³⁰ A tatárok 18 tallérért eladták a temesvári Ahmed pasának. Jóllehet a pasa szolgálójaként Marsili az oszmán táborban tartózkodott, rabságba esésekor nem fedte fel valódi kilétét, így ki kell zárunk a lehetőségét annak, hogy egy véletlen találkozás esetén ismereteket adott volna át Hezáfennek Bécs váráról.³¹

Akár szemtanú volt Hezárfen, akár szemtanúk elbeszélése alapján írta meg az 1683-as hadjárat történetét és Bécs ostromát, munkája egyike az eseményekről készült legkorábbi forrásoknak. Szövege az 1680-as évek második felétől kezdve az oszmán elit köreiben már kézről kézre járt. Másolata – több változatban is – megvolt a konstantinápolyi francia követségen. Ez lehet a magyarázata a francia fordítások közötti eltéréseknek. De la Croix egy 1688 előtti, míg Latine tolmácsifjú 1731-es párizsi kézírata egy 1693 utáni változatról készülhetett, mivel benne IV. Mehmed szultánról (1642–1693) mint megboldogultról esik szó. Mivel a bevezetőben említett nyolc krónika nagy vonalakban hasonlóan írja le a hadjáratot, ezért az alábbiakban azokat a részmozzanatokat fogom megvizsgálni Hezárfen művének bolognai és párizsi kéziratában, amelyek a többi oszmán krónikához képest egyedi információkat tartalmaznak.

A hadjárat

Valamennyi oszmán forrás említi a hadjárat előzményeit, Köprüli Fázil Ahmed pasa és a Wesselényi-féle összeesküvésben halálra ítélt és Bécsben kivégzett magyar nemesek leszármazottainak tárgyalásait a Portának való meghódolásról. Ezekről Hezáfennek hiteles értesülései lehettek, mivel a pasa pártfogoltja volt,

²⁹ Hezárfen és Marsili jól ismerték egymást. Találkozásukra Isztambulban két alkalommal is sor kerülhetett: először 1679. október 23. és 1680. augusztus 22. között, mialatt Marsili a Velencei Köztársaság állandó követe, Pietro Civrani kíséretéhez csatlakozva Isztambulban tartózkodott; másodszor 1691-ben, amikor Marsilit a császár Sir William Hussey (1642–1691) angol követ titkáraként a törökök békeszándékának kipuhatolására a Portára küldte. F. Molnár, *Olasz hadi írók*, 74, 89. Ez utóbbi alkalommal jutott hozzá Hezáfennek Bécs ostromáról írt, később Bolognába, a Marsili-gyűjteménybe került kéziratához.

³⁰ A magyar nyelvű szakirodalomban elterjedt június 2. elírás eredménye lehet július 2. helyett. A török sereg Mavrokordatosz naplója szerint ugyanis június 2-án még csak Eszéknel állt; ld. Kreutel–Teply, *Kara Mustafa vor Wien*, 72.

³¹ Amikor Kara Musztafa pasa elrendelte a táborban levő rabok leolását, Marsili megpróbált megszökni, de elfogták, és halálra ítélték. Egy boszniai testvérpár azonban megvásárolta, sebeit begyógyították, majd miután korábbi velencei pártfogójától, Pietro Civranitól a kétezer dukát (*due mila zecchini*) váltságdíj megérkezett, kilenc hónap rabság után kiszabadult. *Autobiografia*, 57–67.

s mint ilyen a közvetlen környezetéhez tartozott.³² Ugyanígy jól tájékozott lehetett a császár internunciusának, Caprarának a béke meghosszabbítása ügyében 1682 júniusától novemberéig folytatott portai tárgyalásainak hiábavalóságáról. A hadjárat kihirdetését jelentő hadijelvényt, a *túgot* ugyanis már 1682. augusztus 5-én kitűzték a Boldogság Kapuja elé. Az eseményről csak a párizsi kézirat emlékezett meg (P fol. 5r, 7–8). A bolognai kéziratban az internuncius neve helyesen *Kaprara*, míg a párizsi kéziratban romlott, *Kabrar* alakban szerepelt.

A felvonulási útvonal

A felvonulást hatalmas esőzések és árvizek kísérték, amit a katonák rossz ómennek tartottak. Az ítéletidőről minden kortárs krónikás megemlékezett. A szultán Belgrádig jött a hadsereggel, 1094 dzsemáziül-evvel hónapjának hatodik napján (1683. május 3.) ért a városba, és a hadjárat végéig ott is maradt. A sereg a nagyvezír vezetésével június 2-án érkezett az eszéki hídhöz. Itt találkozott először Kara Musztafa pasa és Thököly Imre. Más forrásból nem ismert, hogy a nagyvezírral való eszéki tárgyalás során rokoni kapcsolataira hivatkozva Thököly azt kérte volna, hogy a Zrínyi-birtokok megkímélése érdekében ne Krajna irányából, a horvátok és Zrínyi területein keresztül vonuljon fel a török sereg.³³ A párizsi kéziratban Krajna helyett *Karintia* (قرنتلى Karantalık) áll, ami kizárható, hiszen itt nem voltak a Zrínyieknek birtokai, másrészt ez az útvonal óriási, logisztikailag nehezen járható kitérőt jelentett volna. Szintén egyedi információ kéziratunkban, hogy a janicsárok előljárója (*kul kethüdâsi*) Thökölyt az eszéki híd egyik őrbódéjába állította, és erőfölényének tudatosítása céljából végignézte vele a török sereg átvonulását.³⁴

Tanácskozások

A hadjárat céljáról nyilvánvalóan többször is tanácskoztak. Eszéknél a nagyvezír és Thököly, Székesfehérvárott a nagyvezír és Murád Giráj kán (uralk. 1678–1683) tárgyalta meg a támadás fő irányát.³⁵ A párizsi kézirat (P fol. 7v, 7) szerint már Székesfehérvárott eldöntötték volna, hogy Bécs ellen indulnak.

³² Wurm, *Der osmanische Historiker*, 77–78.

³³ Thököly Imre 1682. június 15-én vette feleségül Zrínyi Ilonát s került rokoni kapcsolatba a Zrínyi családdal.

³⁴ Valószínűleg csak az elitcsapatok átvonulását nézették meg vele, hiszen az egész sereg átkelése több napig tartott. Az eszéki hídra ld. Molnár, *Török emlékek*; Moaçanin, *Cisr-i kebir-i Ösek*.

³⁵ A tatár sereg június 25-én érkezett Székesfehérvárra Murád Giráj kán vezetésével. *Vekayi'name*, 67.

Jóllehet a szemtanú Mavrokordatosz és a Ceremóniamester naplójában is szerepel a székesfehérvári tanácskozás, de inkább csak a protokolláris oldalát írták le.³⁶ Kevésbé valószínű azonban, hogy már Székesfehérvárott döntés született volna, ugyanis a magyar viszonyokat jól ismerő budai beglerbég, Ibrahim pasa csak 1683. július 1-jén, Győrnél csatlakozott a nagyúri sereghez.³⁷ A végső döntést, Bécs ostromát a nagyvezír ezért nagy valószínűséggel a Győr alatti táborban hozta meg, a tanácskozáson részt vevő Ibrahim budai pasa, a tatár kán és a korábbi defterdár, Ahmed javaslatával szembemenve.³⁸

Bécs ostroma

A muszlim sereg július közepén kezdte meg Bécs 63 napon keresztül tartó kivásztását, amelyről Hezáfren igen alapos leírást adott. Ő az egyetlen török krónikás, aki helyismerettel rendelkezett az ostromlott városról. A harcok leírásakor a bolognai kézirat említi a bécsi vár kapuit: Kärntnertor (*Kârdîn*), Burgtor (*Bûregd*), Schottentor (*Sakusa* <olasz *scuzza* 'skót'). Továbbá tudja a várparancsnok, Ernst Rüdiger von Starhemberg (*Eşdûrun Berg*)³⁹ és a keresztény csapatok fővezére, Lotaringiai Károly (*Karâlû Lôzînâ*)⁴⁰ még torzult alakban is felismerhető nevét. Meg kell azonban jegyezni, hogy a Kärntnertornál Bécs első, 1529-es ostromakor folytak harcok, 1683-ban nem itt, hanem a Löbl bástyánál támadtak a törökök, erről viszont Hezáfren nem ír. A párizsi kézirat csak von Starhemberget (*Eşdûrunke*) és a Burgtort (*Bereked*) ismeri, emellett egy „váradi kapu”-t (*Varadîn kapusı*) is említ, ilyen nevű kapuja azonban Bécsnek nem volt.⁴¹

Hezáfren tudott arról, hogy von Starhemberg a várárok aljába egy hadmérnök tanácsára szóróaknákat készíttetett, amelyet rögvest, amint a muszlimok

³⁶ *Vekayi' name*, 66–68; Kreutel–Teply, *Kara Mustafa vor Wien*, 77–79. Az ostromról született legutóbbi török hadtörténeti munka Székesfehérvár mellett foglalt állást. Şakul, *II. Vîyana kuşatması*, 171–174.

³⁷ Az albán (*arnaut*) származású vezír, Arnaut Uzun Ibrahim pasa háromszor, 1670. október 30.–1672. február 2., 1673. április 17.–1675. június 14. és 1677. október első harmada–1683. szeptember 14. között töltötte be a tisztséget. Gévyay, *A' budai pasák*, 90.

³⁸ Ahmed defterdárrol ld. Dávid, *Egy eladósodott defterdár*.

³⁹ Ernst Rüdiger von Starhemberg gróf (1638–1701) 1680-tól Bécs városparancsnoka, az 1683-as török ostrom idején pedig védőinek parancsnoka volt. Katonai pályafutása: 1675. december 23. *Feldmarschallleutnant* 'altábornagy'; 1682. július 28. *Generalfeldzeugmeister* 'tábor-szernagy'; az ostrom után 1683. szeptember 19. *Feldmarschall* 'tábornagy'. Schmidt-Brentano, *Kaiserliche und k.k. Generale*, 96.

⁴⁰ Lotaringiai Károly herceg (1643–1690) 1663-ban lépett I. Lipót császár szolgálatába, részt vett a szentgotthárdi csatában. 1670. április 4. *General der Kavallerie* 'lovassági tábornok'; 1675. december 18. *Feldmarschall* 'tábornagy'; 1680. október 19. ismét lovassági tábornok. Bécs ostroma idején és az azt követő felszabadító háborúban a császári csapatok tábornagya. Schmidt-Brentano, *Kaiserliche und k.k. Generale*, 59.

⁴¹ P 13r 1, 7. Varadîn Pétervárad török neve volt.

a várakba érték, felrobbantottak, különösen nagy veszteséget okozva az ellen-ségnek.⁴² Értesülése volt arról is, hogy amikor sában hónap tizennyolcadik nap-jának (1683. augusztus 12.) estjén a törökök megrohamozták a Sakusa kapu (Schottentor) és az erőd között található paliszádót, a védők főkapitánya egy nyílvesztőtől megsérült az arcán.⁴³ Hadászati szempontból viszont igen való-színűtlen Hezárfen állítása, miszerint von Starhemberg a magas házakat földdel töltette volna fel, hogy tetejükre ágyúkat telepítsen, és onnan lövesse a törökö-ket. Feltehetően messziről úgy látszott, mintha a sáncokon felállított ágyúk a velük egy magasságban lévő házakról lőnének.

A nagyúri táborban lévő rabok sorsát Hezárfen szintén ismerte. Kara Musz-tafa pasa, miután beszedte a kincstár számára a portyákról a táborba hurcolt rabok után a kincstárnak járó ötödöt (*pençik*), mintegy 80 000 gurust, az összes rab férfit lemészároltatta, holttesteiket szekerekkel a Dunába hordatta. Tettével komoly kárt okozott saját katonáinak, hiszen a későbbi váltságdíj reményében azok vették meg a rabokat, akik az ostromárkokban harcoltak, és így kimaradtak a portyákból. Döntésének feltehetően az élelmiszerhiány volt az oka, az ostrom elhúzódása miatt ugyanis a táborban éhínség tört ki.

⁴² A bécsi és a bolognai kéziratban *kazan* (قران) 'üst, kazán'. A párizsi kéziratban *firün* (فرون) 'kemence, sütő'. Talman a *fornelli* 'kemence' szóval fordította olaszra (Sorbelli, *Scritti inediti*, 148). Korábbi feltételezésem, miszerint szárazárok aljára épített, fedett védőmű (*caponier*) lenne, tévesnek bizonyult. A franciául *fougade*, olaszul *fornello* nevű szóróaknáról vagy más néven aknakemencéről van szó, amely egy ferdén vagy merőlegesen földbe ástott, változó méretű lyuk, akna; aljába lőport helyeznek, homokzsákokkal lefojtják, fölé köveket, vasdarabokat, üvegtörme-léket tesznek, majd az egészet lazán befedik földdel; amikor a támadók föléje érnek, berobbantják alattuk. Grassi, *Dizionario militare*, 153–154. Hadászati és várépítészeti kérdésekben mindig szá-míthattam Domokos György tanácsaira, amit ezúton köszönök. Az alábbiakban a tőle származó információkra „DGy” rövidítéssel utalok.

⁴³ A paliszád két sorban felállított cölöpökből vagy karókból álló, földdel feltöltött védőmű, főleg leomlott várfalak kijavítására használták. Bécs városparancsnokának, Rüdiger Starhembergnek az unokaöccse, Guido Starhemberg valóban megsérült egy nyílvesztőtől, de nem az arcán, hanem a vállán, és nem ekkor, hanem három évvel később, Buda ostrománál. A nyílhegy ma ereklyeként ki van állítva a bécsi Heeresgeschichtliches Museumban: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/d/df/Pfeilspitze_und_Knauf_Marschallstab_Guidobald_von_Starhemberg_im_HGM.jpg (2026. február 28.). III. János György százsz választófejedelem (1647–1691) volt az, akinek az arcát a kahlenbergi csata során egy nyílvesztő átfúrta; ld. Barker, *Double Eagle*, 325. Hezárfen törté-netében feltehetően e két személy alakja mosódott egybe. A párizsi kézirat nem említi az eseményt.

Bisamberg⁴⁴

Miközben folyt az ostrom, a Duna bal partján Kör Hüszejn pasa⁴⁵ és Thököly a felvidéki várakat támadta. Miután Léva és Nyitra török kézre került, Pozsony ellen vonultak. A királyi székhely felmentésére Lotaringiai Károlyt jelölték ki. A keresztény sereg közeledtére Kör Hüszejn pasa felhagyott az ostrommal. Ramazán hónap harmadik napján (1683. augusztus 26.) a két hadtest Bisambergnél összeesapott egymással. A törökök menekülni kényszerültek, de későn vették észre, hogy a keresztények elvágták a hidat, így jobb híján a vízbe vetették magukat. Kör Hüszejn pasa sok katonával együtt a Dunába fulladt, többeket úszás közben a keresztény sereg mesterlövészei küldtek a halálba. Az oszmán krónikák általánosságban szólnak az ütközetről. A másik két szemtanú közül a Ceremóniamester nem tud a megromgált hídról, szerinte vesztük Allah rendelése volt, míg Mavrokordatosz, aki Kreutel szerint a naplójában szerette elkerülni a kényes témákat, nem is említi az eseményt.⁴⁶ Hezáfén viszont nemcsak részletesen tudósít, de az oszmán történetírók között egyedülként elismeri, hogy ez volt az első veresége a törököknek a hadjárat idején.

Tulln

A szeptember 5–7. közötti néhány nap döntő jelentőségű volt a hadjárat történetében. Ekkor kelt át a Dunán Tullnnál a lengyel király, Jan Sobieski (uralk. 1674–1696) által vezetett felmentő sereg, és egyesült a birodalmi és császári csapatokkal. Feltűnő, hogy mind a Ceremóniamester, mind Mavrokordatosz naplójából éppen az ezekre a napokra vonatkozó bejegyzések hiányoznak. Nehezen hihető, hogy ne tudtak volna arról, ami akkor itt történt. Éppen ezért döntő fontosságú Hezáfén leírása az e napok körüli eseményekről.

A török történeti emlékezetet a mai napig az a szilárd meggyőződés uralja, hogy a tatárok árulása (*ihânet*) vezetett Bécs balul végződő ostromához, mivel Murád Giráj kán ellenállás nélkül engedte átkelni a lengyel felmentő sereget. Még a legfrissebb török hadtörténeti munka is ezt a felfogást képviseli.⁴⁷ A tatárokat árulással vádoló történet Szilahdár Findiklil Mehmed aga krónikájából származik. A török történetírás a szemtanúk között tartja őt számon, jöllehet mindvégig Belgrádban tartózkodott IV. Mehmed szultán (uralk. 1648–1687)

⁴⁴ Bisamberg mezőváros Alsó-Ausztria Korneuburgi járásában, Bécestől északnyugatra, a Duna bal partján.

⁴⁵ Abaza Kör Hüszejn pasa a birodalom területén különböző helyeken teljesített szolgálatot. 1683. július 7-én nevezték ki egri beglerbégnek, augusztus 24-én, más források szerint 26-án a Dunába fulladt. Kreutel–Teply, *Kara Mustafa vor Wien*, 268, 355.

⁴⁶ *Vekayi' name*, 111; Kreutel–Teply, *Kara Mustafa vor Wien*, 171.

⁴⁷ Şakul, *II. Viyana kuşatması*, 373.

udvarával.⁴⁸ Elbeszélése szerint Murád Giráj kán a lován ülve, egy magaslatról könnyel, sőt kárörömmel nézte, hogyan kelnek át Tullnnál a keresztény csapatok. Meg tudta volna akadályozni, de a tatárokat ért sérelmek miatt nem tette, bár tudta, hogy ezzel árulást követ el – írta 1695-ben keletkezett krónikájában.⁴⁹ A Szilahdárnál található történet hitelét erősen megkérdőjelezi, hogy a hadjárat egyetlen más oszmán történetírója sem ismeri Murád Giráj tullni „árulását”, még utalás szintjén sem említik (kivéve természetesen azokat, akik Szilahdárt másolták). A Hezârfen munkájáról készült kéziratmásolatok és fordítások mindegyike szintén ellentmond Szilahdárnak. Kara Musztafa pasa nagyvezír a díjârbekiri beglerbéget, Kara Mehemed pasát – és nem Murád Giráj kánt, miként Szilahdár vélte – küldte ki egy csapat katonával a lengyel király felmentő serege ellen. „Mehemed pasa, amikor odaért, látta, hogy a hitetlenek oly sokan vannak, hogy semmilyen módon nem lehetséges szembeszállni velük és az útjukat elvágni. Ezzel visszament, és hírt adott róla a nagyvezírnek.”⁵⁰

Ismeretes, hogy egy-egy hadjárat során a török sereg és a tatár segédcsapatok között mindig volt ellenségeskedés. A törökök nem tartották sokra a kisebb harci értékkel rendelkező tatárokat, mégsem nélkülözhatték támogatásukat a felderítés, a logisztika és a pszichikai hadviselés terén. Szilahdár, ismerve a török katonai vezetők ellenszenvét a tatárok iránt, kreált egy olyan történetet, amelyben Murád Girájt árulónak, és a vereség okozójának tüntethette fel. Tatár oldalról viszont Kara Musztafa pasát hibáztatták a török sereget ért katasztrófáért, és a kánnal szembeni sértő szavait hozták fel annak a hadszíntérről való idő előtti távozása magyarázatként.⁵¹ Kétségtelen azonban, hogy a hadjárat teljes vezérkarát, beleértve a tatár vezetőket is, felelősség terheli a vereségért.

⁴⁸ Fiatal korától kezdve a szultáni palota belső szolgálatában (*Enderûn*) állt, különböző tisztéseket töltött be. 1679-ben a szultán személyes ruhatárának gondozója lett, ebben a minőségben kísérte el urát az 1683-as hadjáratra. Szilahdár melléknevét az után kapta, hogy III. Ahmed (uralk. 1703–1730) szultán 1703-ban a fegyverhordozójává (*silahdâr*) nevezte ki. Kreutel–Teply, *Kara Mustafa vor Wien*, 24–29, 213.

⁴⁹ Silahdar, *Zeyl-i Fezleke*, 875.

⁵⁰ *Diyârbekîr vâlisi Kara Mehemed paşayı bir mikdâr ‘asker ile mukâbeleye gönderüb Mehemed paşa varub gördi ki bir vech-ile gelen küffâra kesret ve vâfîret cihet-ile mukâbil ve sedd-i râh mümkün olmamağla gelüb vezîr-i a ‘zama haber verdi* (B 23r, 15–23v, 2). *Diyârbekîr vâlisi Kara Mehemed Paşa bir mikdâr ‘asker ile mukâbeleye gönderildi Mehemed Paşa gördi ki gelen küffâr-i hâksârün kesreti cihetiyle bir vech ile mukâbil ve sedd-i râh olmağâ imkân yok gelüb haber verdi* (P 17v, 4–7). *Le G[rand] Visir se contenta de l’envoier reconnoitre par Kara Mehmet Pacha qui raporta que le nombre étoit si grand qu’il étoit impossible de leur resister. Journal de M. de Girardin*, 634.

⁵¹ *Târîh-i Mehmed Giray*, 5–6. Mehmed Giráj nem vett részt a hadjáraton, az 1703-ban róla írt történeti műben kimutathatók a Szilahdártól és a Ceremóniamestertől átvett részletek. Kreutel sommás ítélete szerint a munka nem annyira a tényleges eseményeket, mint inkább az 1683-as háborús évről kialakult tatár közvéleményt tükrözi. Kreutel–Teply, *Kara Mustafa vor Wien*, 40.

Kahlenberg

Két nappal a döntő csata előtt a nagyvezír tanácskozást tartott, amelyről Szilahdár és Hezárfen egymásnak ellentmondóan emlékezett meg.⁵² Szilahdár úgy tudta, hogy a tanácskozás résztvevői egyhangúlag döntöttek arról, hogy a janicsárok maradjanak az ostromárkokban, az összes pasa pedig katonáikkal és tartományuk lovasságával vegye fel a harcot, így ha az ellenséget visszaverik, a vár biztosan a kezükre jut.⁵³ Hezárfen szerint a tanácskozáson részt vevő Ibrahim budai pasa, Musztafa janicsár aga és Kara Mehemed ellenben úgy vélte, hogy az lenne helyes, ha a nagyvezír a janicsárokat kivonná az ostromárkokból, sáncot ásatna velük, és ott állítaná őket hadrendbe az ellenséggel szemben, a janicsárok és az ágyúk ösztüze után pedig lovassági roham indulna. A nagyvezír azonban elutasította a tanácskozáson részt vevők javaslatát, mivel nem vállaltak kezességet azért, hogy a janicsárok visszatérnek majd az árkokba, és folytatják az ostromot.

A visszavonulás

A vereség után Kara Musztafa pasa Győr alatt rendezte sorait. Kivégeztette Ibrahim budai pasát, akinek hadoszlopa elsőként futamodott meg a kahlenbergi csatából. Budára érve a nagyvezír szeptember 22-én dívánt tartott, amelyre a kánt is meghívta. Egyedül Hezárfennél találjuk meg azt a bejegyzést, miszerint Murád Giráj nemcsak hogy nem fogadta el Kara Musztafa pasa meghívását a tanácskozásra, de visszautasította a szultán által a számára küldött ajándékot is, mondván: „Milyen érdemeket szereztünk mi ezen a hadjáraton, hogy kard és díszkaf tán járna nekünk? Nem kell a kard és a kaftán! Mi gyászruhát öltöttünk [magunkra].”⁵⁴ A kán önkritikus, ugyanakkor nagy önbizalomról tanúskodó megjegyzése mögött belpolitikájának új irányát sejthetjük. Tisztában volt a mulasztásával. Idő előtt és önhatalmúlag hagyta el a hadszínteret, de nem elsőként, hanem csak miután a jobbszárny már összeomlott. Jobban ismerte a lengyelek harci erejét, mint bárki más a táborban. Saját seregének megkímélésében és a megszerzett zsákmány hazavitelében volt érdekelt, hiszen a tatárok nem

⁵² Mavrokordatosz nem szól a szeptember 7–10. közötti eseményekről.

⁵³ Silahdar, *Zeyl-i Fezleke*, 873–874. A Ceremóniamesternél a döntő csata előtti napok (szeptember 5–7.) történései hiányoznak, ezért a német fordításban Kreutel – zárójelbe téve – Szilahdártól vette át ezeket a részeket. Kreutel–Teply, *Kara Mustafa vor Wien*, 107–108, 184.

⁵⁴ B 26v, 2–3; P 22r, 12. Murád Giráj hatalmának megerősítése és a muszlim jogi intézményektől való függetlenítése érdekében a *saría* törvénykezés helyett vissza kívánt térni a török szokásjoghoz, a *töré*hez, és kizárólagosan annak alapján működő bíróságot hozott létre. Reformja rövid életűnek bizonyult, és nem játszott szerepet leváltásában. Królikowska-Jedlińska, *Law and Division of Power*, 42–44.

kaptak zsoldot, a zsákmányból éltek. Joggal vetette szemére az anonim Ceremóniamester, hogy illet korábban egyetlen tatár kántól sem tapasztaltak.⁵⁵ De olyan is ritkán esett meg, hogy egy nagyvezír hadjárat idején váltson le egy regnáló kánt. Mavrokordatosz a naplójában szeptember 29-ére tette az eseményt, amikor Budán Kara Musztafa pasa megfosztotta tisztségétől Murád Girájt, és helyére Hadzsi Girájt nevezte ki kánnak.⁵⁶ A hírre Murád Giráj titokban, sietve elhagyta a tábor. Dzsánkurtaránnál (Adony) érte utol portai ügyvivője, és biztosította, hogy élete nincs veszélyben.⁵⁷ Valószínűbb ezért, hogy Murád Giráj kán leváltására és Hadzsi Giráj hivatalos kinevezésére októberben, a pétervárad (Varadin) erőddel szembeni táborban került sor, amint ezt Halím Giráj tatár krónikájában (1811) megjegyezte.⁵⁸

A vereség okai

Az oszmán történetírók közül egyedül Hezárfen állította, hogy a hadieseményekről és a vereségről a hadjárat prominensei, valamint a leváltott kán, Murád Giráj is levélben számoltak be a szultánnak. Ezeket nem ismerjük, viszont a hadjárat krónikásai fontosnak tartották kielemezni a Bécs alatt történeteket. Komoly intelmek (*nasihat*) születtek; külön tanulmányt érdemelne ebből a szempontból mind a nyolc török krónikát megvizsgálni. Ezek általános véleménye, hogy az összeomlás azért következett be, mert hálátlanok voltak, a saját erejükben, eszükben és nem Allahban bíztak. A Ceremóniamester és Hezárfen elemzése a vereségről azonban túlmutat ezen a sztereotípián. Nemcsak az okokat sorolják fel, de arra is javaslatot tesznek, mit kellett volna tenni a kudarc elkerüléséhez. A Ceremóniamesternek a szeptember 14-ei naplóbejegyzéshez csatolt, a hibákat négy pontban összefoglaló exkuzusáról még nem született komoly tanulmány. Egyedül Kreutel vélte úgy, hogy bizonyosan később került a naplóba, sőt szerzőségét is megkérdőjelezte, de végül nem fejtette ki véleményét.⁵⁹

⁵⁵ Kreutel–Teply, *Kara Mustafa vor Wien*, 194.

⁵⁶ Mehmed Giráj krónikája szerint a nagyvezír egy héten át kerestette, kit nevezhetne ki Murád Giráj helyett kánnak, mivel a jelen lévő Giráj családtagok közül senki sem akarta elvállalni a tisztséget. Végül azért esett a választása Hadzsi Girájra, mert megmentette a próféta zászlaját, amikor a lengyelek éppen meg akarták szerezni. A történet hitelessége erősen megkérdőjelezhető, mivel egyetlen más forrás sem említi. *Târih-i Mehmed Giray*, 6–7. Hadzsi Girájt egy hirtelenjében előteremtett cobolypréms kaftánnal és egy ezüsttel hímzett nyíl- és íjtegezzel iktatták be kánnak. *Kara Mustafas Feldzug*, 92. A krími kánok kinevezésükkor legtöbbször cobolyprémmel bélelt kaftánt, zászlót, ékköves tollforgót, tegezt és felszerszámozott lovat, valamint változó mennyiségű pénzüsszeget kaptak. Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*. III/2. 26.

⁵⁷ Kreutel–Teply, *Kara Mustafa vor Wien*, 92.

⁵⁸ Halim Giray, *Gülbün-ü Hânân*, 71 (51r, 2).

⁵⁹ *Vekayi' name*, 124–127; Kreutel–Teply, *Kara Mustafa vor Wien*, 19, 194–199.

Hezârfen „Jótanács” fejezete, mint címe is mutatja, tanácsokat sorolt fel a hadjárat esetén előforduló veszélyes helyzetek megoldására. Bőven merített egy korábbi, az oszmán állam szervezeti felépítéséről írt saját munkájából, hol szó szerint, hol csak nagy vonalakban.⁶⁰ Az oszmán történetíró inkább a vereség személyes okait emelte ki, és a nagyvezír jellemhibáit, pénzsóvárságát, kapzsiságát, gögjét és konokságát hangsúlyozta. Nála a legerősebb Kara Musztafa pasa negatív megítélése. Ebben egészen odáig ment el, hogy „hit nélküli”-nek (*bî-dîn*) nevezte a nagyvezírt, akiből hiányzott Istennek és az ő akaratának való alárendelődés tulajdonsága.

Kara Musztafa pasa halála

Kara Musztafa pasa kivégzésének történetét a Ceremóniamester feljegyzése örökítette meg. A szultántól a kapuőrök előjárója, Ahmed aga és a csauszok vezetője, Mehmed aga kapta a parancsot, hogy a téli szállásra, Belgrádba visszavonult nagyvezírtől a kegyvesztettség jeleként vegyék el a nagyúri pecsétet, hozzák Edirnébe a próféta zászlaját és a Kába kulcsát. December 25-én a nagyvezírt a déli imához való készülődés közben lepték meg. Megvárták, amíg imáját befejezi. A nagyvezír nem ellenkezett, letette kaftánját és turbánját, szakállát felemelve nyakát nyújtotta a hóhéroknek, akik a selyemzsinórt kétszer-háromszor megrántva megfojtották. Testét megmosták, lepelbe tekerték és koporsóba tették. Ekkor a hóhér levágta a fejét. A testét helyben, a mecset udvarában földelték el, a fejét Edirnébe vitték, és ott temették el.⁶¹

A Ceremóniamester részletes leírásához képest mind a bolognai, mind a párizsi kézirat igen szűkszavúan nyilatkozik Kara Musztafa pasa haláláról. A kivégzés körülményeit meg sem említik, mindössze annyit állítanak, hogy a nagyvezír levágott fejét Edirnébe, a szultán elé vitték.⁶² Nehezen érthető, miért hagyták ki a kézirat másolói ezt a fontos részletet a hadjárat leírásából, annál is inkább, mert Hezârfen eredeti szövegében benne kellett lennie. Bizonyítékként szolgálhat erre, hogy a legkorábbi, de la Croix által készített és fentebb már említett francia fordítás, amelynek török kéziratát nem ismerjük, rövidebben

⁶⁰ Hezârfen Hüseyin Efendi, *Telhisü 'l-beyân*, 174–175, 185.

⁶¹ *Vekâyi 'name*, 169–170; Kreutel–Teply, *Kara Mustafa vor Wien*, 200–201.

⁶² Törzséről levágott koponyájának sorsát legendák övezik. Röviden összefoglalva: amikor 1688. szeptember 6-án a császári seregek elfoglalták Belgrádot, felnyitották a nagyvezír sírját, koponyáját kivették, a jezsuiták kezébe került, akik átadták Kollonics Lipót (Leopold Karl von Kollonitsch, 1631–1707) bíborosnak. Kollonics a koponyát a bécsi fegyvertárnak ajándékozta, onnan a Bécsi Városi Történeti Múzeumba került, ahol 1975-ig ki volt állítva. 2006-ban kegyeletből eltemették. A fenti török hagyomány szerint azonban a fejet Edirnébe vitték, és ott temették el. Más források szerint csak a koponyájáról lehúzott és kitömött fejbőrét mutatták be a szultánnak. Részletesen tárgyalta mindezt Kreutel–Teply, *Kara Mustafa vor Wien*, 291–315.

ugyan, de lényegében azonos módon írta le az eseményt. Hitelességét az is megerősíti, hogy de la Croix egy szemtanú, a nagyvezír belső szolgálatához tartozó személy (*ıçođlan*) elmondása alapján ertesült róla.⁶³

Konklúzió

Hezáfén az 1683-as hadjáratnak és Bécs második ostromának a leírását feltehetően a *Tenkih-i tevârih-i mülük* (*A királyok történeteinek letisztázása*) című világtörténeti munkája folytatásának szánta. Autográf kézirata eddig nem került elő. A tanulmányban tárgyalt bolognai és párizsi kézirat valószínűleg közvetve és egymástól függetlenül, de végső soron ugyanerre az eredeti szövegre megy vissza. Másolatokban terjedő kézirataiból egyes események kimaradhattak, vagy ellenkezőleg, újabbakkal egészülhettek ki; a benne szereplő személy- és helynevek, dátumok változhattak. Közvetett bizonyítékok alapján azonban nem kétséges, hogy a szerző valóban korának kiemelkedő történetírója, Hezáfén Hüszejn efendi volt. Ezek a következők: 1. a török történetíró és az olasz hadmérnök személyes kapcsolata, melynek révén Marsili hozzájutott Hezáfén kéziratához; 2. Hezáfén világtörténeti témájú munkája Köprülü Fázil Ahmed pasa 1672-es lengyelországi hadjáratával fejeződik be. A Marsili-gyűjteményben található kézirat első része megegyezik ennek szövegével, míg a második rész már a bécsi hadjárat leírását tartalmazza, ami azt mutatja, hogy Hezáfén ezzel szerette volna folytatni történeti munkáját, de halála megakadályozta benne; 3. a bolognai kéziratban található, Hezáfén korábbi munkáiból beillesztett részletek; és végül 4. de la Croix megjegyzése, miszerint fordítása Usseni Effendi, azaz Hezáfén Hüszejn memoárjáról készült.

A Ceremóniamester és Mavrokordatosz naplója mellett a Hezáfén eredeti szövegéről készült kéziratmásolatok jelentik a legkorábbi beszámolókat a hadieseményekről, ezért is használtam együtt e három szerző munkáit. A későbbi oszmán történetírók már csak kevéssel egészítették ki a sokszor szó szerint tőlük átvett történeteket. Jóllehet a Ceremóniamester és Mavrokordatosz személyesen jelen voltak, nem vettek közvetlenül részt a harcokban, a hadjáratra való felvonulást, a kahlenbergi csatát és a visszavonulást írták le, az ostromról inkább csak általánosságokban szóltak. Hezáfén viszont sok eredeti részlettel és konkrét adatokkal gazdagította az ostromra vonatkozó ismereteinket. Ilyen például Thököly befolyása a török sereg felvonulási útvonalára; a várakba telepített hadieszköz, a szóróakna működésének leírása; a rabok után a kincstárnak járó ötdből származó bevétel; a táborban tartózkodó rabok kivégzése;

⁶³ *J'ai appris les circonstances de la mort du Visir d'un dièses Itschoghians témoin oculaire. Journal de M. de Girardin*, 639–640. Az *ıçođlan* jelentése 'belső szolgál'.

a tatár kán szerepének megítélése; jelentések írása a hadjárat után.⁶⁴ Kreutel, aki Abrahamowicztól kapta meg a bolognai kézirat fényképmásolatát, sommásan így összegezte róla a véleményét: „Ez a történet egy viszonylag elfogadható és tartalmilag mindenképp a leginkább kiegyensúlyozott oszmán szemszögű leírása az 1683-as háborús évnél.”⁶⁵ Szövegének alább következő fordításával és magyarázatával válik teljessé Bécs második ostroma oszmán nyelvű forrásainak korpusza.

Technikai megjegyzések a szövegközléssel kapcsolatban

Mivel az oszmán-török három nyelv (arab, perzsa és török) kimeríthetetlen szókincsével rendelkezik, képes ugyanazt a gondolatsort jelentésváltozás nélkül többféleképpen kifejezni. Ezért a kéziratokban a nyelvi változatokban meglevő különbségeket nem vettem figyelembe a fordításnál, a hely- és személynevekben, dátumokban mutatkozóakat azonban igen. Ez utóbbiakat – ha csak néhány nap eltérésről volt szó – nem javítottam ki.

A fordítás alapja a bolognai kézirat. A címek itt piros tintával vannak kiemelve, amit vastag betűvel jelöltem. A dőlt betűvel szedett részek (a török szavak és tulajdonnevek kivételével) kiegészítések a párizsi kéziratból. Szögletes zárójelbe tettem saját szövegbetoldásaimat, a kapcsos zárójel azt jelzi, hogy a másik kéziratban szövegváltozat található, amelyet a lábjegyzetben hozok.

⁶⁴ Nem a hadjáratral kapcsolatos, de fontos adat, hogy Hezárfa a szultán édesanyjának halálát okozó betegség nevét is meg tudta adni, míg a többi oszmán krónikában csak a betegség tényét említik meg.

⁶⁵ „Diese Geschichte ist eine verhältnismässig passable und jedenfalls die inhaltlich best ausgewogene osmanische Darstellung des Kriegsjahres 1683.” Kreutel–Teply, *Kara Mustafa vor Wien*, 35.

FÜGGELÉK

*Az 1683. évi hadjárat leírása a bolognai Marsili-gyűjtemény kézírata alapján*⁶⁶

[Bécs ostromának eseményei]⁶⁷

[B 13v] A könyörületes és irgalmas Allah nevében! A kegyes Proféta és tiszteletre méltó barát – Isten áldása legyen rajta és követőin! – költözésének [10]74 évében⁶⁸ a megboldogult nagyvezír és kegyes szerdár, a nagyra becsült Ahmed pasa Újvár várát elfoglalta, a németekkel és a magyarokkal 20 évre békét kötött.⁶⁹ Miután a [német] követtel a Portára jött, [10]77-ben a Kréta [elleni hadjárat] fővezére lett.⁷⁰ Mialatt [10]79-ben Kandia várát ostromolta, a földkerekség padisahja, Mehemmed szultán öfelsége az említett vezírnek segítséget, pénzt és hadifelszerelést [küldött], ő maga pedig azért, hogy a győzedelmes katonáknak erőt és kitartást adjon, Jenisehirben táborozott le.⁷¹

A német⁷² elleni lázadás oka A német király, akit császár (*çasar*) címmel illetnek,⁷³ azon túl, hogy a magyar népből a Zrínyi-fiakat, a Batthyány-fiakat, Thökölyt és a hozzájuk hasonló főurakat megöl[et]te, katonáikat pedig alattvalóivá tette, különféle kegyetlenségeket [követett el], családjaikra támadt, és ellenük fordult.⁷⁴ Mivel a magya-

⁶⁶ A fordítás első változata témavezetésem mellett a Szegedi Tudományegyetem Altajisztikai Tanszékén Böngyik Ádám MA szakdolgozataként (2020) készült el az *Ahvâl-i Muhâsara-i Beç* című, Bécsben őrzött kéziratmásolat alapján. A fordítás egyes, nehezen értelmezhető részeihez nyújtott segítségért Dávid Gézát illeti köszönet.

⁶⁷ A címet a bécsi kéziratból vettem át.

⁶⁸ A bécsi és a bolognai kéziratban téves az évszám: 1064 (1653. november 22.–1654. november 10.). Érsekújvár ostroma 1663. augusztus 17. és szeptember 26. között zajlott, helyesen tehát az 1074. évről van szó (1663. augusztus 5.–1664. július 25.).

⁶⁹ Utalás Köprülü Fâzil Ahmed pasa nagyvezírré, 1663-as (érsek)újvári hadjáratára, illetve a szentgotthárdi vereség után Vasvárnál 1664. augusztus 10-én kötött, húsz évre szóló békére. Tóth, *A vasvári békekötésig; A szentgotthárdi csata*.

⁷⁰ A Habsburg követtséget, élén Walter Graf von Leslie (1606–1667) nagykövettel, a nagyvezír környezetéhez tartozó Haszán aga kísérte Edirnébe. A követtség fogadására ld. Kolçak, Walter Leslie Habsburg-követ. A szultán 1076. zilkáde 11-én, azaz 1666. május 15-én nevezte ki Ahmed pasa nagyvezírt a Kréta elleni háború főparancsnokának. Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*. III/1. 414.

⁷¹ A harci morál emelésére 1668 márciusának végén IV. Mehmed szultán (1648–1687) Thesszaliába, a Tirhalai szandzsák központjába, Jenisehirbe (ma Larissa, Görögország) ment. Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*. III/1. 416.

⁷² A török szövegben a *nemcse* (*nemçe*) szó áll minden esetben, amikor a Habsburg Birodalmat vagy annak uralkodóit akarták megnevezni. A korabeli magyar nyelv is ebben az értelemben használta a szót; ld. Pázmány Péter híres mondását: „gallérink alá pökik a német”. A szó szláv eredetű, jelentése ’aki nem tud (szlávul) beszélni, néma, idegen’.

⁷³ Köhbach, Çasar vagy imperator?

⁷⁴ Utalás a Wesselényi-összeesküvésre (1666–1671) és a végvári katonaság 1672. évi feloszlására. Mint ismeretes, a rendi szervezkedésnek indult mozgalomban Wesselényi Ferenc nádor, Zrínyi Péter horvát bán, Nádasdy Ferenc országbíró, Frangepán Ferenc Kristóf és I. Rákóczi

rok nem tudtak ellenállni ennek [az erőszaknak], színleg meghódoltak a németnek, de szívük mélyén végtelen ellenségeskedést tápláltak [vele szemben]. Egészen addig, amíg az említett meggyilkoltaknak a fiai elő nem álltak, és a maguk fajta családokat összegyűjtve tanácskozni nem kezdtek. „Meddig tűrjük mi ennek a németnek a kegyetlenségét és árulását, meddig leszünk hatalma alatt álló legyőzöttek, és méltóságunk megsértésével kegyvesztettek? Hála Istennek, az Oszmán-ház padisahja régóta a magyarok [14r] jóakarója, Erdély királya, János (Yanos)⁷⁵ Szülejmán szultán udvarához menekült, birtoka és országa örökre fiai és leszármazottai kezén maradt. Vajon nem az-e a legjobb nekünk, ha mi is őünket követjük, ama erős udvarra támaszkodva ellenségünkön bosszút állunk, s azáltal, hogy szultáni védelme alá kerülünk, vagyonunkat és családjunkat a németek hitelességétől megszabadítjuk?” Ebben megegyeztek, s azt mondták: „Emberünkkel elküldjük kérvényünket, miszerint a boldogságos Portánál [keresünk] menedéket, hódolásunkat megjelentjük, a padisah őfelsége barátainak barátja, ellenségeinek ellensége leszünk, Fényes Portájának szolgálatát elfogadjuk, és azzal, hogy védelme alá húzódunk, régi ellenségünkre, a német gyaurokra, akiknek uralma alatt kényszerűségből állunk, kardot rántunk, s megígérjük, hogy az iszlám padisahjának szívvel-lélekkel szolgálunk. Ezután a birtokunkban lévő tartományokat és falvakat az Oszmán Birodalom határain belül fogjuk tartani.” Azokban a napokban a nagyúri kengyel *kajmakámjához*,⁷⁶ Merzifoni Musztafa pasához levelet küldtek, és így szóltak: „Miután a leveleinkből és oda küldött embereinktől valós helyzetünkről meggyőződött, kérjük, hogy jelentse a boldogságos Portának.” Az említett *kajmakám* pedig jelentette *Köprülizáde* Ahmed pasa nagyvezírnek, aki azonban nem egyezett bele, és ezt a választ küldte: „Az iszlám padisahja a német királlyal békét és egyezséget kötött, amíg Kréta szigetét el nem foglaljuk, egy nagyobb lázadás kitörése nem megengedett.”⁷⁷ Miután Kréta szigetét elfoglalták és a nagyvezír visszatért Edirnébe, az említett magyar bégek újra meg újra kérvényt nyújtottak be, de a [14v] jupiteri bölcsességű vezír nem fogadta el a kérésüket.⁷⁸

Ferenc vállalt szerepet. Előbb a francia udvartól reméltek támogatást, majd miután elutasítást kaptak, 1668-tól a török szövetség került előtérbe. Batthyány nem vettek részt a szervezkedésben, nevük csupán megszokásból került a forrásba, ugyanis ha a török krónikákban a magyar főnemességet említik, a Zrínyi–Nádasdy–Batthyány hármas jön elő. Ugyanakkor a tényleges összeesküvő Nádasdy neve hiányzik, helyét Thököly foglalja el. Az összeesküvők közül Zrínyit, Nádasdyt és Frangepánt kivégezték, Wesselényi már korábban meghalt, Rákóczi anyja hatalmas pénz megfizetésével mentette meg. Részletesen ld. Benczédi László, Rendi szervezkedés. A török vonatkozásokra ld. Papp, Szabadság vagy járom? A végvári katonaságra: Czigány, Hadügyi reformkísérletek.

⁷⁵ Szapolyai János, erdélyi vajda (1510–1626) és magyar király (1626–1640).

⁷⁶ Köprülü Fázil Ahmed nagyvezír hadjárata alatt Merzifoni vagy Merzifonlu Kara Musztafa a nagyvezír helyettesének tisztségét (*sadâret kaymakâmı*) töltötte be. Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*. III/1. 420–423. A „nagyúri kengyel” kifejezés magát a szultánt jelenti.

⁷⁷ A harcok 1648 májusától közel huszonegy és fél évig tartottak, és a legerősebb erőd, Kandia (Heraklion) elfoglalásával, 1669. szeptember 27-én értek véget. Eickhoff, *Venedig, Wien*, 262.

⁷⁸ Az 1670-ben Zrínyi Péter által benyújtott kérvénnyel lehet szó. Papp, Szabadság vagy járom?, 646–647.

Köprülizáde Ahmed pasa nagyvezír halála és Merzifoni Musztafa pasa nagyvezír-sége Ezután 1087 sában hónapjának hetedik napján, szerda éjjel Ahmed pasa nagyvezír meghalt.⁷⁹ Miután helyette az említett *kajmakám*, Musztafa pasa lett a nagyvezír,⁸⁰ a kuruc néven ismert Thököly ismét kérvényezte az említett dolgot, és jó sok pénzt ígért. Mivel a vezírnek veleszületett jellemvonása volt a kapzsiság és a pénzsóvárság, cselekedni kezdett. „[Thököly] *szépszerével* fizessen [évi] húszezer arany adót (*harác*), valamint ha a világ menedékhelye, a padisah bárhová hadjáratot kíván vezetni, harmincezer magyar katonát adjon segítségül” – mondván, [az ügyet] ezekkel a feltételekkel jelentette a padisahnak, és rábírta őt. Az említett Thököly bégnek pedig díszkafánt és buzogányt ajándékoztak, továbbá az uralma alatt álló tartományokat és falvakat az Oszmán Birodalom határain belül tartották, és azzal a feltétellel, hogy őt és országát semmiféle kár és veszteség, jogtalanság és fosztogatás nem fogja érni, egyezséget kötöttek.⁸¹ Miután elküldték, [a nagy]vezír a padisahot cselekvésre készítette, és arra kérte, hogy követelje vissza a németektől azokat a palánkokat és várakat, amelyeket ezektől (ti. a kurucoktól) elvett.

Ibrahim pasa a kurucokhoz [küldött csapatok] szerdárja Ezután a padisah őfelsége a budai beglerbéget, vezír Ibrahim pasát⁸² szerdárnak nevezte ki, és a ruméliai, szilisztrei és boszniai bégeket, a Ruméliában lévő összes ziámet- és timár-birtokost, a Portáról a *zagardzsi basit*⁸³ tizenharc janicsár szakasszal [mellé] küldte. Amikor megérkeztek, Thököly székhelyét, Kassa várát meg a körülötte lévő néhány palánkot a németek kegyelemre feladták, és kivonultak.⁸⁴ **[15r]** Ezután Ibrahim pasának megparancsolták, hogy a muszlim katonasággal Budán teljen. *Úgy rendelkeztek, hogy azon a télen, oszmán területen, a hódoltságban maradjon, élelmet halmozzon fel, és hogy a győzedelmes katonaság indulásra [készen] álljon a nagyúri hadjáratra.*

⁷⁹ 1087. sában 7-e 1676. október 15-ének felel meg, feltehetően ez a nagyvezír betegsége súlyosabbra fordulásának az időpontja. Szilahdár krónikája 1087. sában 26. napját adja meg Ahmed pasa halálaként, mely 1676. november 3-ára esett.

⁸⁰ Merzifonlu Kara Musztafa pasa 1676. november 5-én (1087. sában 28.) vette át a nagyvezíri pecsétet a szultántól.

⁸¹ Utalás Thököly Imre *ahdnáméjára* (szerződéslevelére), melyet 1682. szeptember 16-án Füleken adott át neki Ibrahim budai pasa. Seres, *Thököly Imre*, 62. A szerződéslevelben 40 000 *kara gurus* szerepel, ami 20 000 aranynak felel meg. Török átírását és magyar fordítását ld. Seres, *Thököly Imre*, 278–289. A buzogány hatalmi, fejedelmi jelvény, beiktatáskor a káftán ajándékozása az adományozó hatalmának részleges átruházását fejezte ki. Az erdélyi fejedelmek insigniáira ld. B. Szabó, *Az erdélyi fejedelmi jelvények*.

⁸² Ibrahim pasa feladata a katonai segélynyújtáson túl a kurucok szemmel tartása is volt.

⁸³ A janicsárok 64. osztágának vezetője, az egyik legrangosabb főtiszt. Feladata a szultáni vadászkatyák tenyésztése és gondozása volt.

⁸⁴ Ibrahim budai pasa 11-én ért a vár alá a török sereggel. A német parancsnok, Lamb 1682. augusztus 14-én adta át a várat Thökölynek.

Levellet küldenek a németnek A német királynak, aki a fényes Oszmán Birodalommal békében, szerződésben és egyezségben állt, a Magas Porta csauszai közül egy emberrel levelet küldtek, melyben így szölk: „*Ismert elöttek, hogy Thököly bég a kuruc néppel meghödolt nekünk.* Az említett néptől vonjátok el kezeteke, ne zaklassátok, és ne okozzatok kárt nekik, mert ha ez a szándékokot, akkor esküszegők lesztek. Az esküt megszegő uralkodónak⁸⁵ büntetése pedig országának feldúlása és kifosztása” – mondták, [és a levelet] elküldték.

Új békeszándék érkezik a németektől Erre a német király, aki tartós békére törekedett, emírei közül a Kaprara nevű követtel⁸⁶ levelet küldött, melyben azt írta: „A Magas Portáról irat érkezett, mely [a következőket] tartalmazta: »A kurucok meghödoltak nekünk, a birtokukban lévő tartományok és falvak határait birodalmunk határvonalaként ismerték el. Az említett néptől vonjátok el kezeteke« – írtátok. Ám az említett nép a mi alattvalónk, országuk a mi országunk. Ha egy rablóbanda (*eşkıya*) fellázad ellenünk, és országunkat nektek adja, vajon a ti törvényetek (*şer'i'at*) szerint ez megengedett, igazságos-e? Attól a néptől nem vonjuk el kezünket, országunkat az ő szavukra senkinek sem adjuk oda, és az egyezséget sem mi szegjük meg. Biztosak lehetek abban, hogy az uralkodók törvénye szerint 1075-ben, nagyvezíretek, [15v] Ahmed pasa közbenjárásával létrejött egyezség és szerződés alapján szilárdan állunk és betartjuk azt.⁸⁷ Amíg az említett béke érvényben van, a szegénység (*reâyâ*) nyugalomban van. Egyik részről se vesszen el feleslegesen katona. Ha elfogadjátok, mi is beleegyeünk a békébe. Ha pedig e rablóbanda ügye miatt ellenünk hadjárat indulna, ti lesztek a béke megszegői. Tudjátok, hogy Isten – dicsértessék és magasztaltassék! – segítöje az elnyomottnak, a zsarnoknak pedig megadja a büntetését” – írták [vissza]. A követet hol a [nagy]vezír színe elé, hol a janicsár ágához, Musztafa ágához küldték, beszéltették, de azon kívül, amit a levélben [már] megírtak, semmilyen más választ nem adtak. Mivel kitarottak emellett, és mert a szultán buzgalmának és veleszületett uralkodói jelleme hevességének értelmében bosszút állni a vallás előírása szerint a padisah kötelessége, [ezért] a német gyaurok elleni hadjáratra parancs adatott. *A nagyszerű sában hónap első napján (1682. augusztus 5.) a fényes zászlókat (tuğ) a Boldogság kapuja elé kihozták.*⁸⁸ A birodalom

⁸⁵ A szövegben szereplő *hâkim* 'uralkodó, kormányzó, fejedelem' szó nem szuverén uralkodót jelöl, jöllehet I. Lipót német-római császárnak (1658–1705) és magyar királynak (1657–1705) küldték a levelet.

⁸⁶ A hamarosan lejáráó vasvári béke meghosszabbításának céljából I. Lipót császár Alberto (Albrecht) Caprara (1627–1691) gróft küldte internuncius követként Isztambulba. Nevezett 1682. február 3-án indult, és április 11-én érkezett meg. Május 12-én fogadta a nagyvezír, június 9-én a szultán. Érdemi tárgyalás a vezetőkkel június 22-én folyt, de nem akarták megújítani a békét. 1682. augusztus 6-án a szultán hadijelvényeit (*tuğ*) felállították a Topkapı palota Boldogságkapuja (*Bâbü's-saâde*) előtt, jelezve az Ausztria elleni háború bejelentését. Edirnében, novemberben volt az utolsó, eredménytelen tárgyalás a béke megörzésére. Yılmaz, *The Last Habsburg Peace*.

⁸⁷ Újabb utalás a vasvári békére.

⁸⁸ A hadijelvény kitűzése a hadjárat hivatalos kihirdetését jelentette.

vezetői (*vükelâ*) gondoskodtak a harchoz és háborúhoz [szükséges] dolgokról, a hadifelszerelésről, majd készenlétben álltak.

Az iszlám padisahja Edirnébe indul Ezután a jól védett Isztambulból 1093 sevvál hónapjának ötödik napján (1682. október 7.) a Dzsemhez hasonló szultánok és Iszkenderhez méltó királyok (*hâkân*) uralkodója (*şahinşâh*), azaz Mehemed szultán öfelsége kibontotta a Próféta győzelmi zászlaját, és elindult Edirnébe.⁸⁹ Csirpici mezején szálltak meg.⁹⁰ Másnap, pénteken, hatalmas eső esett, nagy áradások keletkeztek, sok kárt okoztak. Még az uralkodó, a [nagy]vezír, a sejhülszlám, a két (ti. a ruméliei és az anatóliai) kádiaszker és sok aga sátrát is elöntötte a víz, valamint elragadta [16r] a janicsárok egy osztagát és más katonanépeket. Öt nap elteltével felkerekedtek onnan, és Szilivriben lett a szállásuk. Ismét nagy árvíz támadt, sok katonát megölt. Egyszóval, míg Edirnébe értek, egy nap sem voltak biztonságban az esőtől és az árvizektől. A nép ezeket a jeleket látva azt mondogatta: „Ez nem jó ómen.” A követet Isztambulban viszatartották, ők maguk azon a télen Edirnében tartózkodtak.⁹¹ A hadianyagot és a szükséges felszerelést újra ellenőrizték.

Mehemed szultán kán Belgrádba indul Az 1094. év rebü’l-evvel havának huszonkettedik napján (1683. március 21.) a fényességes padisah boldogsággal és pompával lóra szállt, Belgrád városáig az muszlim katonákkal együtt menetelt, és az említett év dzsemáziü’l-evvel havának hatodik napján (1683. május 3.) Belgrádba érkezett. Ezt követően Egyiptom, Szíria, Aleppó, Dijárbekir, Szivasz, Maras, Karamán, Kasztamonu, Anatólia, Ajdín és Szaruhán beglerbégei a tartományi katonaságukkal odagyültek, és dzsemáziü’l-evvel havának tizenhatodik napján (1683. május 13.) a padisah öfelsége átadta a nagyvezírnek a Próféta zászlaját.⁹² Az említett hónap tizenharmadik napján (május 15.) átkeltek a belgrádi hídon, és tíz napot a híd túloldalán töltöttek. Az említett hónap huszonhetedik (május 24.) napján a világ menedékhelyeül szolgáló padisah öfelsége a nagyvezírt a németek ellen küldte, ő maga pedig Belgrád városában kegyeskedett maradni.

⁸⁹ Dzsem az iráni mitológia alakja, kiemelkedő uralkodó. Iszkender azonos III. Alexandrosszal, ismertebb nevén Nagy Sándorral, Makedónia, majd Perzsia királyával (uralk. Kr. e. 336–323).

⁹⁰ Csirpici mezejét a ruméliei hadjáratok során a hadsereg gyülekezőhelyeként használták. Ma Isztambul Zeytinburnu kerületének nemzeti parkja.

⁹¹ Georg Christoph von Kunitz 1680–1683 között volt isztambuli rezidens. Kerekes, *Diplomaták*, 149–154, 158–171.

⁹² Ma a Topkapi palotában, a Szent ereklyék termében (*Kutsal Emanetler Dairesi*) őrzik. Előbb az Omajjádok, majd az Abbászidák birtokába került, végül I. Szelim szultán Egyiptom meghódítása után (1517) magával hozta Isztambulba. Ha az oszmán államot vagy általában az iszlámot rendkívüli veszély fenyegette, a zászlót személyesen az oszmán szultánnak kellett a mezőre kivinnie, és minden fegyverre fogható muszlimnak a zászló alá kellett gyülekeznie.

A [nagy]vezír és a muszlim katonaság az eszéki (Ösek) hídhöz érkezik A nagyvezír a muszlim katonasággal a *pihenőhelyeket maguk után hagyva* dzsemázi`ü-láhir havának hatodik napján (1683. június 2.) megérkezett az eszéki hídhöz. Tizenöt napig ott tábo-roztak, és miközben a janicsárok szokásos zsoldját [16v] osztották,

Megérkezett az új király Az említett hónap tizennegyedik napján (1683. június 10.) a kuruc király háromszáz emberével és sok ajándékkal a hídfőhöz szállt. Fogadására a nagyvezír néhány embert küldött, s amikor a sátrába jött, *cobolyprémes brokátse-lyem kaftánt*,⁹³ aranyveretes kardot [kapott], drágaköves nyereggel és lószerszámmal felékesített lóra ültették, és külön a számára felállított, díszes sátorban helyezték el. Először arról tanácskoztak, hogy Krajna felől, horvát területen és Zrínyi (*Zerín-oğlu*) tartományán keresztül induljanak-e el. A kuruc király azonban kéréssel állt elő: „Zrínyi a rokonom, a méltóságos padisah hű szolgája. Akár élelmiszer, akár katonai segítség kell, nem lesz hiány benne” – mondta, és kérte, hogy tartományát ne dűlják fel. Eközben híre jött, hogy a gyaurok egy csapata Újvárt ostromolja.⁹⁴ A nagyvezír önagysága ezért másnap parancsot adott, hogy keljenek át az eszéki hídon. Iszmail pasa⁹⁵ a híd közepén felállított őrbódéba (*köşk*) állíttatta a kuruc királyt, és végignézte vele az iszlám kato-naság átvonulását. Annak a napnak a másnapján elhagyták a híd túloldalán levő Dárda (*Dirava*) nevű palánkot.

Thökölyt Újvárba küldik A [nagyvezír] az említett hónap huszonegyedik napján (1683. június 17.) Thököly királyra brokátra dolgozott cobolybundát⁹⁶ adatott, [távozá-sára] engedélyt adott, és figyelmeztette: „Valahány palánkot és falvat elfoglalsz Újvár körül, csatold mind a saját területedhez.” A német követet Budára küldte,⁹⁷ a kegyes szerdár és az iszlám katonaság pedig Székesfehérvár (*İstoni Belgrad*) felé indult. Ami-kor Mohács (*Mohaç*) mezejére értek, híre jött, hogy az Újvárt ostromló gyaurok egy részét Kör Hüszejn pasa legyőzte, egy részük pedig visszafordult, és a Győr (*Yanık*) vára alatti folyó túloldalán vert tábort.

⁹³ *dibâ kablu semmûr kürk* (P 6v, 4). A bolognai kéziratban *شبقلى şabkalı (?) semmûr kürk* „föveg és cobolybunda”. A *شبقلى* feltehetően romlott alak, mely két szó, a *dibâ kablu* összevonásából keletkezett. A *dibâ* sűrű szövésű, gazdagon díszített brokátselyem. Benaglia pontosan leírta a díszkaftánt: apró ezüstvirágokkal teleszórt veres brokátselyem volt, coboly béléssel. Benaglia, *Außführliche Reiß-Beschreibung*, 134.

⁹⁴ Lotaringiai Károly 1683. június 6-án zárta körül a várat, 9-én kezdte vívni, de az ostrom félbeszakadt, mivel a császári csapatokat visszarendelték Komárom alá a készülő török támadás elhárítására. Varga, *Válaszúton*, 91–92.

⁹⁵ Betöltött pozícióját nem sikerült azonosítani.

⁹⁶ *Serâser*: arany- vagy ezüstszállal átszőtt értékes selyemszövet.

⁹⁷ Georg Christoph von Kunitz isztambuli rezidens és Albrecht Caprara internuncius a had-járat alatt végig a nagyúri sereggel együtt vonult tisztes őrizet alatt. Caprara titkára, Johannes (Giovanni) Benaglia részletesen leírta útjukat Isztambultól Tullnig. Június 20-án érkeztek meg Budára. Benaglia, *Außführliche Reiß-Beschreibung*, 138.

[17r] A nagyvezír Székesfehérvárra (*İstoni Belgrad*) érkezik és Murád Giráj kán is megjön a tatár sereggel Az említett hónap harmincadik napján (1683. június 25.),⁹⁸ amikor a nagyvezír Székesfehérvárra ért, a tatár kán őfelsége is megérkezett, és a nagyúri sereghez csatlakozott.⁹⁹ Másnap, amely [a hét] hatodik napja és redzseb hónap elseje, az oroszlán csillagjegyében lévő két égitest (a Jupiter és a Szaturnusz) együttállása¹⁰⁰ csökkenésének első napja volt (1683. június 26.), meghívták a kán őfelségét. Néhány beglerbéget és emírt küldtek a fogadására. Amikor a szerdár sátrához értek, a nagyvezír a [kán] hóna alá nyúlva lesegítette [a lóról]. Miután elfogyasztották az ételeket,¹⁰¹ [ráadták] a padisah őfelsége által küldött uralkodói kaftánt, [átadták] a drágaköves kardot, az aranyveretes tegez, felültették egy drágakövekkel kirakott nyereggel és lószerszámmal felékesített lóra, a [kán pedig] visszatért táborába.

A [nagy]vezír Győrbe indul Másnap elindultak Székesfehérvárról, és Győr felé vették az irányt. Redzseb hónap hatodik napján (1683. július 1.) értek a Rába folyóhoz, amely három órára fekszik Győrtől. Aznap érkezett be a nagyúri táborba Ibrahim pasa, a budai beglerbég. Másnap az egész iszlám sereg Győr alá vonult. Odaérkezésük napján az említett várból egyetlen ágyút sem sütöttek el, de a folyó túlsópartján lévő gyaurok táborából a janicsár aga seregére kilöttek néhány ágyúgolyót. A muszlim katonák közül negyven-ötven vértanúvá lett, a gyaurok közül mind a tatárok, mind más katonák mintegy harminc főt és tíz nyelvet fogtak,¹⁰² és a nagyvezírhez vitték őket. Az éjjel a janicsár aga a [gyaur] táborral szemben ágyúkat állíttatott fel, és a janicsárokat a sáncokba rendelte.

[17v] A gyaurok tábor a Bécs (*Beç*) felé fut Mire reggel lett, a folyó túlsópartján lévő gyaurok Bécs felé menekültek. Amikor a muszlim katonák megtudták, hogy a hitetlenek elfutottak, öt-tíz ezer tatár átkelt a vízen, és a gyaurok után eredt. Egy részüket levágták, egy részüket foglyul ejtették, a maradék Bécs irányába menekült. Az elfogott rabokat a nagyúri táborba vitték, és eladták.¹⁰³ A nagyvezír Győr várával szemben öt napig táborozott, s a vár tövében folyó Rába (*Raba*) és Rábca (*Şece*) vizére négy hidat csináltatott.

⁹⁸ Az említett hónap, azaz dzsemáziüláhir 29 napos, ezért a hónap utolsó napját váltottam át a keresztény időszámításra. A krími kán két napra rá csatlakozott a Fehérvár alatti táborhoz.

⁹⁹ A tatár kánnal érkezett és felkaftánozott Giráj családtagok nevei: Tohtamis Giráj kalga és Szaádet Giráj nureddin, valamint Murád Giráj kán fiai, Alp Giráj, Hűszám Giráj, Dzsihán Giráj és Feth Giráj. Hadzsi Giráj, a későbbi kán utólag csatlakozott a sereghez. *Vekayi' name*, 67, 133.

¹⁰⁰ A Jupiter és a Szaturnusz együttállása húsz évente következik be, ilyen jelentős csillagászati esemény volt 1682–1683-ban is. A bolygók együttállását gyakran értelmezték baljós előjelnként. Ugyanebben az időben jelent meg a Halley üstökös is, amelynek helyzetét az égbolton Mehmed Giráj a krónikájában le is rajzolta. Köhbach, *Der Tārīh-i Mehmed Giray*, 148.

¹⁰¹ A párizsi kézirat állítása, miszerint „megtanácskozták, hogy merrefelé induljanak, és Bécs mellett döntöttek” (7v, 7) nagy valószínűséggel nem állja meg a helyét. Murád Giráj kán székesfehérvári fogadása inkább protokolláris esemény volt.

¹⁰² A „nyelv” olyan fogoly, akitől fontos értesüléseket akarnak szerezni. „Nyelvet fogni”, azaz kivallatható foglyokat szerezni.

¹⁰³ Ekkor esett fogságba Luigi Marsili. A magyar nyelvű szakirodalomban Bánlaky, *A magyar nemzet hadtörténelme* nyomán elterjedt június 2. elírás eredménye lehet július 2. helyett. A török

Felégetik Győr városát Az említett hónap nyolcadik napján (1683. július 3.) a muszlim katonaság felgyújtotta Győr várának városát. Kör Hüszejn pasát és Kádiogli Hüszejn pasát egy csapat katonával elindították, és megparancsolták, hogy foglalják el Pápa (*Papa*), Tata (*Tata*) és Veszprém (*Pespirim*) várát. Ezt a három várat feladták, kapitányai a bennük őrzött mintegy kétszáz muszlim rabot a nagyvezírhez vitték. A nagyvezír e várakba két béggel némi muszlim katonaságot küldött. Ezután Kör Hüszejn pasát az Újvárhoz rendelt új király mellé adták kíséretül, s mivel a vár elfoglalásának [megakadályozása] érdekében megfontolt vezetésre megfelelőnek [találták], a muszlim katonák szerdájának nevezték ki, *melléje rendelték Újvár parancsnokát, Mehemmed pasát [is]*, majd útnak indították őket.¹⁰⁴

A birodalom vezetőinek tanácskozása a felvonulás irányáról Az említett hónap tizenhetedik napján (1683. július 12.) a nagyvezír átkelt a túlpartra. Tanácskozást tartottak, hogy melyik irányba induljanak. A budai beglerbég Ibrahim pasa, a tatár kán őfelsége és a korábbi defterdár, Ahmed, valamint néhány harcban jártas személy a következőt látták [18r] észszerűnek: „Őnagysága, a nagyvezír a janicsárokkal és más, ostromhoz értő katonákkal ostromolja meg Győr várát. Ha sikerül elfoglalnia, akkor Komárom (*Komaran*) is kézre kerül. Ha [ezalatt] a muszlim sereg többi része és őfelsége, a kán a tatár katonasággal engedélyt kap, hogy a német tartományokat felperzselje és kifossa, akkor mind a muszlim sereg zsákmányban, mind a nagyúri tábor élelemben gazdag, az ellenség pedig erőtlenné lesz. Amikor eljön a tél, a muszlim sereg a végeken teleljen, ők maguk életerősek, lovaik erőteljesek lesznek (*körünç*). Ha Isten – magasztaltassék! – is úgy akarja, amikor eljön a kedvező tavasz, pihent katonasággal bárhová is indul, győzedelmes lesz” – mondták. Az álnok nagyvezír teljes büszkeséggel és önteltséggel válaszolt: „Tanácskoztam az új királlyal, azt mondta, hogy a német császár az udvartartásával együtt elmenekült, és az öt-hat járóföldnyi (*konak*)¹⁰⁵ távolságra lévő Linz (*Linc*) nevű várba ment. Csak a főkapitányt hagyta Bécs várában, illetve elegendőnek tartott katonát helyezett bele, majd elment. Ha meglepetésszerűen érkeznének oda, és ha Isten – magasztaltassék! – engedi, Bécset könnyen elfoglalnánk, akkor Győr és Komárom vára is bizonyára kézre kerül” – mondta. A tanácskozás résztvevői pedig kényszerűségből „A nagyvezír parancsol” választ adták, majd elmentek. Ibrahim budai pasára prémmel bélelt kaftánt adtak, és kinevezték melléje a szilisztrei vezírt, *Musztafa pasát, a burszai Berber Ali pasát, a hercegovinai Musztafa pasát és Ankara parancsnokát, Nigdelü Ali pasát [összesen] húszezer muszlim katonával*. Parancsba adták, hogy Győr várát ostromolják meg, a hídjait pedig védelmezzék.

sereg Mavrokordatosz naplója szerint június 2-án még csak Eszéknél állt (Kreutel–Teply, *Kara Mustafa vor Wien*, 72).

¹⁰⁴ Érsekújvár 1663. szeptember 26-ától volt török kézen. 1683. június 6-án Lotaringiai Károly csapatai körbezárták a várat, és megkezdtek lövetését. A Bécs ellen felvonuló török főssereg várható támadása miatt azonban rövid ostrom után, június 9-én Lotaringiai Károlyt visszarendelték Komárom alá. Varga, *Válaszúton*, 90–92.

¹⁰⁵ A *konak* egynapi járóföldnyi távolságnak felel meg, kb. 30–32 km.

A tatár kán és az oszmán katonaság fosztogatása Bécs tartományában Ezután a [nagy]vezír Kara Mehemed pasának, az előhadnak és őfelségének, a tatár kánnak, egyéb önkénteseknek és az akindzsiknak¹⁰⁶ engedélyt adott arra, hogy a gyaurok tartományát felélessék és kifosszák. Útközben a hitetlenek számos palánkját és [18v] falvát elfoglalták, és igen nagy dicsőségre tettek szert.¹⁰⁷ Mind a tatárok, mind az oszmánok számos foglyot és zsákmányt szereztek.

A szerdár elindul a várostromra, és felégeti Bécs városát A nagyvezír a muszlim sereggel elindult Bécs vára felé. Redzseb hónap huszonegyedik napján (1683. július 16.)¹⁰⁸ Bécshez értek. A városát felgyújtották. Az említett hónap huszonkettedik napján (július 17.) a nagyvezír, az összes gázi és szpáhi a várral szemben lévő szálláshelyen lesátorozott. *A ruméliai beglerbég, Kücsük Haszán pasa ezen a napon itta ki a vértanúság kelyhét.* Másnap parancsot adtak a közelítőárkok (*metris*) [kiásására]. Aznap este a muszlim gázik háromfelől (*üç koldan*) megkezdték az árkok kiásását. *Jobboldalt Aleppó beglerbégje, Kara Mehemed pasa*¹⁰⁹ és az anatóliai beglerbég, *Zekerija pasa, valamint a zagardzsik vezetője helyezkedett el, míg baloldalt Ahmed pasa defterdár, a szivaszi és a karamániai beglerbég. Középiött a nagyvezír, őelőtte pedig a janicsár aga foglalt állást.* Mivel az ostromágyúk (*balyemez*) még nem érkeztek meg, az ott lévő tábori (*alay*)¹¹⁰ ágyúkat állították fel, és velük kezdték el a vár lövetését. Az említett várnak az egyik oldala a Dunára nézett, a Duna túlsó partján a hit ellenségeinek harmincezernyi gyalogysága és lovassága a Dunát a táborral összekötő hidat védelmezte, készen arra, hogy segítséget juttassanak be a várba. Eközben a várból megszökött egy muszlim fogoly, [és a török táborba] jött. A nagyvezírral a várra vonatkozó híreket közölt: „A Dunán innen három sziget van, melyeket a Dunából kiváló egy-egy ág ölel körül. Mindegyik folyóágnak van egy hídja. A vár falánál a várárokbá folyó torkolatánál át lehet kelni, így a várral szemben lévő nagy szigetet, *melyen villák és szőlőskertek* vannak, el lehet foglalni,¹¹¹ a várat pedig mind a négy oldalról ostrom alá tudják vonni, továbbá meg tudják akadályozni, hogy a várból vagy a várba bárki is ki- vagy bejusson.” S valóban, sában hónap negyedik napján (július 29.) kijelöltek néhány beglerbéget, akik átkeltek az említett folyóág torkolatánál, és elfoglalták a [19r] várhoz közeli szigetet. A két sziget közötti híd egyik oldalát a gyaurok tartották, míg az innenső oldalán a muszlim sereg

¹⁰⁶ A török hadsereg irreguláris lovas katonái, portyázói.

¹⁰⁷ Az elpusztított alsó-ausztriai falvakra ld. Petritsch, *Die tatarisch-osmanischen Begleitoperationen*.

¹⁰⁸ A párizsi kéziratban (10r, 7) redzseb hónap 18. napján (július 13.). Az ostrom kezdetére a szakirodalom egységesen július 14-ét fogadja el. Danişmend, *İzahlı*, 453–454.

¹⁰⁹ Téves adat, Kara Mehemed pasa díjárbekiri beglerbég volt, posztját 1682. augusztus 6-án nyerte el.

¹¹⁰ Az ostromágyúk 16–18 fontnál nagyobb kaliberűek, míg a tábori ágyúk kisebb, 2–16 fontos ágyúk (DGy). A török ágyúfajtákra ld. Ágoston, *Guns for the Sultan*.

¹¹¹ A nagy sziget, azaz a Práter-sziget, a mai Leopoldstadt. A Dunába torkolló folyó a Wien folyó. A terepviszonyokra ld. Broucek–Hillbrand–Vesely, *Historischer Atlas*.

sáncolta el magát. Néhány *zarbuzannal*¹¹² és janicsárral a portyázó bégek tartották a szigetet és a hidat. Hizir pasa, boszniai *beglerbég a hamídi szandzsákbéggel, Haszán pasával, a maniszei béggel, Ahmed pasával és Edirne parancsnokával, Emír pasával, valamint a tartományi katonasággal és a szíriai katonák agaival együtt* átkelt a szigetre, és a várat mind a négy oldalról ostrom alá vették. *Baljemez* ágyúkkal és bombákkal rontani kezdték, de az említett vár olyannyira erős és szilárd építmény volt, hogy lehetetlen leírni. Várakainak mélysége, a tudós mérnökök esze csodálatra méltó.¹¹³

Mehemmed szultán édesanyja, Hatídze szultána halála Az említett hónap kilencedik napján (1683. augusztus 4.), amely keddre esett, a birodalom legfényesebb Napja, a kalifátus gyöngyházának igazgyöngye, a kor padisahjának édesanyja, azaz Hatídze szultána az edirnei szerájban váltóláz következtében meghalt.¹¹⁴ Távozó madárlelke a test kalitkájából a paradicsomba repült. Holttestét, melynek [Allah] irgalmazzon, Edirnéből Isztambulba [vitték], és a kikötő közelében, az általa építtetett, az angyalok gyülekezőhelyéül szolgáló dzsámi mellett emelt türbéjében, paradicsomi sírjának rózsakertjében temették el.¹¹⁵

A korábban Újvárra küldött új király és Kör Hüszejn *pasa és Őzi parancsnoka, Mehmed pasa*¹¹⁶ [a Duna] Újvár felőli oldalán menetelve, miután elfoglalták Léva (*Leva*) és Nyitra (*Litra*) várát, sában hónap tizenharmadik napján (1683. augusztus 7.) megostromolták a magyarok régi székhelyét, a Pozsony (*Poçoni*) nevű várat. Nagy harcot vívtak, s éppen amikor elfoglalták volna, a németek élére parancsnokként kinevezett Lotaringiai Károly (*قارالو لوزینا Karâlû Lözînâ*)¹¹⁷ nevű gyaurlak nagyszámú német katonával a vár [19v] segítségére sietett, ezért az ostromot félbehagyták, s felvették a harcot az odaérkező hitetlenekkel. Nagy ütközetre került sor. Ebben a csatában egy magyar úr, a kuruc király szekretáriusa (*sır kâtibi*)¹¹⁸ a németek fogságába esett. Mivel a magyar

¹¹² A *zarbuzen* vagy *zarben* kis kaliberű ágyúfajta.

¹¹³ Utalás Georg Rimplerre, korának neves hadmérnökére és erőépítő mesterére, aki Bécs várát az ostrom előtt megerősítette. Rimpler, *Festungsbaumeister Georg Rimpler*.

¹¹⁴ Hatídze Turhán, IV. Mehmed szultán édesanyja (*vâlide sultân*). Köszem szultána után 1651-től 1683-ig irányította a háremet. A Köprülük politikáját támogatta. Ő volt az utolsó befolyásos anyaszultán az Oszmán Birodalomban. Peirce, *The Imperial Harem*, 252–257. Hatídze Turhán szultána haláláról más források is beszámolnak, de Hezârfen a halálát okozó betegséget is megnevezte. A bécsi kéziratban *humma-i ‘araka* (حمى عرقه) ‘izzadási láz (*sudor anglicus*)’ szerepel, amely a középkorban halálos betegség volt, de a 16. század végére már eltűnt. A bolognai (19r, 8) és a párizsi kéziratban (11v, 8) a betegség neve *humma-i muharrike* (حمى محرقه) ‘váltóláz, malária’. Jóllehet a malária is erős izzadással jár, a kettő közül inkább a malária, régi magyar nevén a váltóláz okozhatta a szultána halálát. Sâmî, *Kâmûs-i Türki*, 558.

¹¹⁵ Ma Yeni Cami (‘Új dzsámi’) néven ismert, Isztambul Eminönü városrészében található.

¹¹⁶ Őzi/Özü, másik nevén Dzsánkírmán (Cankirman) a Fekete-tengerbe ömlő Dnyeper folyó török nevét (Őzi) viseli. A vár a torkolat közelében épült. Ma Očakiv néven kisváros Ukrajnában.

¹¹⁷ Egészen biztos, hogy Lotaringiai Károlyról van szó, annak ellenére is, hogy az eredeti arab betűs szöveg csak részben adja vissza a nevet.

¹¹⁸ Nevét nem ismerjük, fogságba eséséről keresztény források is tudósítanak. Varga, *Válasz-*

úr sebei súlyosak voltak, meghalt. Az új király alatt lévő magyar és német katonanép elfutott tőle, és átállt a német sereghez. Még egyszer már nem volt erejük a harcra, ezért felhagytak az ostrommal, és elvonultak. Amikor ez a hír elért a nagyvezírhez, megparancsolta, hogy jöjjenek a Bécs várával szemben található táborba. Ők pedig felkerekedtek, és elindultak. A [keresztény] tábortól négyórányi távolságra voltak, amikor a kuruc király megállt, és tanácskozást tartott [Kör] Hüszejn pasával. „A tábor nagy, kémleljük ki, lehet, hogy katona vagy ágyú is kell, aszerint készüljünk, azután induljunk” – mondta a király. „Ha nem támadjuk meg azonnal a gyaurokat, a nagyvezír kivégeztet bennünket. Az erőszakos halálnál jobb a vértanúság” – válaszolta Hüszejn paša. A király több alkalommal megismételte, de Hüszejn pasa egyáltalán nem fogadta meg a szavát. Végül a málháját a kurucoknál hagyva hat-hétszáz emberrel és a váradi szandzsákbéggel, Mehemed pasával, [mintegy] háromezernyi katonával sietséggel távozott.

[Kör] Hüszejn pasa veresége és vízbe fúlása Amikor odaértek, a[z ellenséges] tábort üresen találták. Mivel néhány nappal korábban esett az eső, a Duna partjai sárosá váltak. A Dunához közel, úgy kétórányira volt egy kis hegy, ezért a hitetlenek annak a hegynek a lábánál vertek tábort. Azon a napon, amikor Hüszejn pasa a hídfőhöz ért, a [hitetlenek] attól tartva, hogy a muszlimok elfoglalják a hidat, a pasára támadtak. Hüszejn pasa azonban azzal büszkélkedett, hogy korábban az Újvárat ostromló hitetleneket szétkergette, Lévát és Nyitrát pedig elfoglalta. Számtalan gyaurt megölt, nagy harcot vívott. **[20r]** Végül, miután ő maga is megsebesült, futva a híd felé menekült, de még mielőtt a pasa odaérkezett volna, a hitetlenek elvágták a hidat [tartó köteleket]. Hüszejn pasa, amint meglátta, hogy a híd el van vágva, a Dunába vetette magát. A vele lévő katonák is a vízbe ugrottak, a gyaurok pedig muskétával az összes muszlimot vértanúvá tették. *A váradi szandzsákbég, Mehemed paša lóra pattant, és átúszott [vele] a túlsó partra, de egy gyauro lövedék eltalálta, és meghalt.* Ez az esemény a nemes ramazán hónap harmadik napján (1683. augusztus 26.) történt. És ez volt az első vereség, amelyet az iszlám elszenvedett.¹¹⁹

Az ostrom további körülményeinek említése Itt pedig a muszlim sereg Bécs várát mind a négy oldalról körülzártá. Elkezdtek ostromágyúkkal és mozsárágyúkkal löni és aláaknázni. A Starhemberg (اشدورن برگ *Eşdûrun Berg*) nevű várkapitány megerősítette a gyenge pontokat, a különösen magas házakat pedig földdel töltötte fel, a tetejükre ágyúkat telepített, azzal a céllal, hogy a muszlimok seregét és ágyúit megsemmisítse. Ezután a muszlimok, látván, hogy az ágyúkkal való lövés nem jár eredménnyel, felrobbantottak két aknát a Kärnten- (*Kârdîn*) kapu és a Burg- (*Bûregd*) kapu mellett. Némi rés nyílt, mire a katonák felmentek a várárookra, és elfoglalták azt. A várkapitány azonban ezelőtt egy hadmérnök tanácsára kazánnak nevezett szóróaknát készít[tet]t a várárok

úton, 110/195. jegyzet. A csata Pozsony mellett, Cseklész közelében zajlott. Varga, *Válaszúton*, 129.

¹¹⁹ Másik fordítási lehetőség: „Ez volt az első eset, amikor a muszlimok vereséget szenvedtek [a hadjárat során].”

aljába. Amint a muszlimok arra a helyre értek, és elfoglalták volna, felrobbantották az aknát. Igen sok muszlim vértanúvá vált, néhányuk viszont átjutott a várárkon. Az egyik kapun keresztül a hitetlenek kitörték, és nagy küzdelemben visszaverték a muszlim sereget. A már elfoglalt helyeket a hitetlenek visszaszerezték. Sábán hónap tizennyolcadik napjának (1683. augusztus 12.) estéjén a [20v] Schottentor (*Sakusa*) kapu és a vár között található paliszádot (*şaranpo*)¹²⁰ rohamozták meg az iszlám gázijai. Olyannyira rátörték azokra az oldalakra, amelyeket lehetséges volt megközelíteni, hogy reggeltől estig tartott a hatalmas harc. Végül feljutottak a várárkon, és elfoglalták a ravelint.¹²¹ Erre a hitetlenek felrobbantottak egy [szóró]aknát. Körülbelül ezer embert repítettek a levegőbe. Majd ismét berobbantottak egy aknát, támadásba lendültek, és a muszlimok által elfoglalt helyeket visszaszerezték. Ebben a két összecsapásban mintegy ötezer muszlim lett vértanúvá, mások megsebesültek. *A hitetlenek közül mintegy kétezren meghaltak, ezren pedig megsebesültek.* Mintegy száz neves ember, köztük a harcokban részt vevő tisztek és tanácsadók (*müdebbirler*), számtalan aknász (*fenn sâhibi*) veszett oda. A parancsnokuk (*ser'asker*), a kapitány pedig egy nyílvevőől megsérült az arcán. Ezután a muszlim katonaság ismét rohamot indított, szoros küzdelem alakult ki. Végül a muszlimok kerekedtek felül, és *harmadszorra is* elfoglalták a ravelint.¹²² Mivel ez a ravelin két bástya között helyezkedett el, [az elfoglalt ravelinből oldalirányban] két-két aknát ástak alájuk, a ravelin által védett *kurtinához*¹²³ pedig egy nagy aknát sikerült lerakni.¹²⁴ A hitetlenek [ekkor] kérvényt küldtek a királyhoz, melyben jelentették, hogy a muszlim sereg olyan bátorságot mutat, amellyel szemben már nincs erejük ellenállni, teljesen elgyengültek, és meggyötörték. „Ha nem tudnak hozzánk katonát és segítséget bejuttatni, akkor Bécs vára bizonyára elvész.” *Az említett hónap huszonnyolcadik napján (1683. augusztus 28.) érkezett meg az erdélyi király. Találkozott a szerdárral, majd három nap múlva a Győrnél lévő híd védelmére küldték. Valóban hűségesen és becsületesen szolgálta a birodalmat.*

Jótanács Hogyan kell eljárni, amikor a szerdár vagy szeraszker hadjáratra indul? Mind a nagyvezírnek, mind a szerdárnak valódi célja csupán a hit felélesztése és a próféta törvényeinek betartatása [kell, hogy legyen], egyetlen célja nem lehet a világuralom, országok meghódítása. Ne legyen büszke a hatalomra és az erőszakra, minden dologban bízza magát Allahra, a [21r] sikert és a győzelmet Allától remélje! De ha a szándéka

¹²⁰ A *şaranpo* azon kevés átvételek közé tartozik, amelyek a magyar nyelvből (sorompó) kerültek át az oszmán-törökbe (Fekete, *Az oszmánli-török*, 264). Eredeti jelentése a magyar nyelvben: 'mozgatható zárókorlát, rács, léckerítés', melyet az oszmán-török jelentésátvitellel ('sánckaró, paliszád, sánckarókkal való körülfalazás') vett át. *A magyar nyelv*, 575.

¹²¹ A ravelin két bástya közé, az árokba épített előretolt, háromszög alakú védmű (DGy).

¹²² A Burg bástyát védő ravelinről van szó, amelyet valóban elfoglaltak a törökök (DGy). A várépítéssel szakszavairól ld. Domokos, *Várépítészet*.

¹²³ A kurtina két védművet összekötő fal (DGy).

¹²⁴ Ha egyszerre berobbantották volna mind az öt aknát, az egész védelmi vonal megsemmisült volna (DGy).

[csak] képmutatás, a népen nem lesz hatalma. A hitharc útján teljes istenfélelemmel járjon! Kövesse Allah parancsolatait, és kerülje a tiltott dolgokat! Senkivel se zsarnokoskodjon és igazságtalankodjon! Látva a katonák iránta mutatott jóindulatát, és hogy életüket áldozzák érte, legyen velük barátságos! A barátsághoz pedig olyan tulajdonság szükségeltetik, amely a különféle kegyeket, ajándékokat és adományokat nem tagadja meg tőlük, hanem bőségesen osztja, hogy bőkezűsége által őket megnyerje. A „Tanácskozzál velük a dologról”¹²⁵ ismétlése, Isten dicsőítése legyen a nyelvén, és ha az igazak segítségét kérve a világ urához a győzelem kérésével fordul, akkor az a dolog könnyen megvalósul. De ebben a fontos vállalkozásban [Kara Musztafa pasa] senkivel sem tanácskozott, nem kérte ki senki véleményét, nem a jámborság és az alázat vezette. Ekkora vereséget okozott azáltal, hogy erőszakosságával kérkedett, ezüst és arany zsákmányolásának vágyával örvendeztette meg a szívét,¹²⁶ és hogy úgy hitte, a hit ellenségei mögött kevesen állnak, magát pedig dühödt oroszlánnak vélte. A háborúhoz [olyan] szeraszkerre van szükség, aki minden ügyben személyesen jár el, vagy egy hűséges megbízottjával, rátermett helyettesével intézteti [a dolgokat], hogy az élelem és a takarmány dolgában jó tanácsot adjon, nehogy bárki is étlen-szomjan maradjon. A megostromlandó vár körüli és a hozzá közeli helyeken található városokat és falvakat nem szabad kifosztatni. Az élelemért és más szükségletekért menőket figyelmeztesse, hogy a szegénység zaklatásától tartózkodjanak. Szerezze meg a főemberek jóindulatát, hogy ők is önként szolgáljanak. Ha a várat sikerül elfoglalni, akkor a fenntartásához szükséges rájákat hagyja benne. [21v] A harcoló katonák pedig ne széledjenek el zsákmányért. Ha azonban a vár ostroma sikertelennek bizonyul, megengedett a fosztogatás. A [főparancsnok] az ostrom ideje alatt ne legyen hanyag és túl magabiztos. Ásasson ostromárkokat, folyamatosan kémlelje és puhatolja ki az ellenséget. Kémkedni igaz szavú kémeket használjon, így szerezzen tudomást az ellenség tervéről. Tegyen előkészületeket arra az esetre, ha nagy lázadás törne ki, mert ha már kitört, az orvoslása nehézkes. Ha a vár népe kegyelemre megadná magát, és időt kér, ne legyen felfuvalkodott az időkérés miatt, vigyázni kell, nehogy csel legyen, hogy csak azért [hajlanak a megadásra], hogy élelmet szerezzenek be, vagy segítség érkezzon, vagy a várat megerősítsék. Ezeket az említett törvényeket be kell tartani. Ennek a hadjáratnak a vezetője, a nagyvezír [Kara Musztafa pasa] csekély felfogású, de annál pénzsóvárabb volt, és az említett törvényeknek pontosan az ellenkezőjével fogott a dolgokhoz.

A kapzsiság és a [nagyvezír] rossz intézkedéseinek kezdete Először is, amikor Eszék hídjánál Őfelsége, a világ menedékhelyeül szolgáló padisah katonáinak a nekik járó

¹²⁵ Idézet a Korán harmadik, *Ál-i ‘Imrân* („İmrân nemzetsége”) szúrájának 159. verséből. A teljes vers Simon Róbert fordításában így hangzik: „[Ó, Próféta,] Allah irgalmától indítatva enyhültél meg irányukban. Ha durva és keményszívű lettél volna, akkor ők szétszóródtak volna körülötted. Bocsáss meg hát nekik, kérd Allah bocsánatát a számukra, és tanácskozzál velük a dologról. Ha pedig elhatároztad magad [valamire], akkor hagyatkozzál Allahra! Allah szereti azokat, akik [reá] hagyatkoznak.” Simon, *Korán*, 51.

¹²⁶ A ككلى feltehetően elírás a ككلى gönyülleri szó helyett.

zsold két részletét kiosztotta, a kapzsisága és a mohósága miatt a harmadikat [nem adta oda, hanem] megtartotta magának, mondván, hogy az övé maradjon az ostromárkokban vértanúságot szenvedő [katonák] zsoldja. Másodszor pedig a muszlim seregből mind a tatároknak, mind egyéb szabadecapatoknak engedélyt adott, hogy feldőlják és kifoszszák a hitetlenek tartományát. Útközben számos foglyot és zsákmányt ejtettek. Amikor azokkal visszaértek a nagyúri táborba, eladták őket. Nagy részét a portyából kimaradt katonák vették meg, ő pedig mindennek az ötödét, mintegy 80 000 gurut¹²⁷ lefoglalt az államkincstár számára.¹²⁸ Néhány nappal később azt mondta: „A táborban rabok számára nem megengedett a tartózkodás.” Azzal a szerdár parancsára az összes férfi foglyot (*kazak*) összegyűjtötték, és a sátra előtt [22r] lefejezték. A holttesteket szekerekkel elvitték és a Dunába vetették.

Éhínség támad Eközben a muszlim katonákra és a nagyúri seregre hatalmas éhínség sújtott le. Egy porció takarmány egy gurusba, egy okka¹²⁹ vaj egy gurusba, egy okka kávé egy aranyba, egy kile¹³⁰ rizs három gurusba, egy kile bulgur két és fél gurusba, egy okka liszt pedig egy rubijébe¹³¹ került. A nagyúri sereg pékjei [által sütött] kenyéradag (*kesdüği ekmek*), mely húsz dirhem [súlyú],¹³² három akcséba került, és a többi élelmiszer is e szerint. A hadinép ezt megsínylette, a sátraikban nem volt élelem, árpa sem, talán még egy mustármag sem. Lovaik legyengültek, erszényeikben még értéktelen vörös[réz] pénz sem volt. Számos ember állata elhullott. A táborban dögszag terjengett, a levegő bűzösé vált, mivel ezzel az undorító szaggal volt telis-tele. A sűrű esőzések miatt sártenger keletkezett. A nyirkosság következtében a katonák nagy része megbetegedett, élelmiszere megrohadt. Jó néhány ezer ember odaveszett.

A szerdár rossz intézkedése Bécs környéke azt a mondást példázza, miszerint „a világ az igazhitűek börtöne és a hitetlenek paradicsoma”.¹³³ Legelők és folyók vannak, min-

¹²⁷ *Pençik* 'ötöd'. A muszlim jog szerint a zsákmány ötöde az államkincstárt illette meg. A 80 000 gurus 40 000 aranynak felel meg. Fodor, A „fogolyötöd-adó”.

¹²⁸ A 17. század második felében a *pendzsik*nek (*pençik*) már nem volt köze a foglyok értékéhez, hanem felnőttek esetében egységesen három oroszlanos tallért (*esedi gurus*), azaz 360 akcsét, a gyermekekénél pedig másfél gurut (180 akcsét) szedtek, amit még 40, illetve 20 akcse behajtási illeték egészített ki. A fenti 80 000 gurus fogolyötöd 25 000 körüli rabot jelentett, ami feltehetően eltúlzott szám.

¹²⁹ Az *okka* régi török súlymérték, 1238 gramm.

¹³⁰ A *kile* a vékához hasonló régi ürmérték, értéke helyenként és időszakonként nagymértékben változhatott. A „standard” *kile* 36 literrel vagy 20 okkával volt egyenlő.

¹³¹ Egynegyed arannyal egyenlő értékű pénzegység.

¹³² Azaz szűk 65 gramm. Egy *dirhem* = 3,2075 gramm. Itt valószínűleg elírással van dolgunk. Hadnagy Szabolcs kutatásai szerint ugyanis 1658-ban a janicsárok napi kenyéradagja 641 gramm volt. Hadnagy, A *sultán hadainak tápláléka*, 46.

¹³³ A mondás a prófétai hagyományokat tartalmazó egyik hadiszból, a *Ġāmi' at-Tirmidī* című gyűjtemény 36., *Zuhd* című fejezetéből származik. Ld. <https://sunnah.com/tirmidhi/36> (2026. január 14.). A párizsi kéziratból hiányzik.

denfelé szőlővel és kertekkel megművelt, virágzó a tartomány. A szerdár hibás intézkedésének egyike az volt, hogy az említett várhoz közel lévő, kifosztott falvak lakosságát megölette, legelőit pedig tűzzel perzseltette fel. Az állatoknak nem volt legelő, a katonáknak pedig [elegendő] élelem, emiatt pedig a tevéket és az ágyúvonó bivalyokat, az öszvéreket, a lovakat és az összes állatot a tábortól nyolc-tíz órányi járóföldre küldték legelni. Mivel a sátrak mellett maradt tevéknek nyolc-tíz órányra fekvő helyekről szénát hozni nehézkes volt, emiatt sok elpusztult. A muszlim sereg ilyen körülmények között [22v] szűkölködött.

Előírás [arra az esetre, ha] követ érkezik az ostrom közben Ha az ostrom ideje alatt az ellenségtől követ érkezik, a régi törvény a következő: oly módon kell megnézetni vele a sereget, hogy annak nagyságától és erősségétől akaratlanul is félelem és rettegés szállja meg a szívét. Amikor pedig királyához megy, és beszámol, őt is rémület és ijedelem fogja el. Ez a meggondolatlan szerdár azonban az Isztambulba küldött követet Budáig is magával vitte,¹³⁴ és megmutatta, hogy a katonák milyen gyengék, az élelmiszer pedig milyen szűkös. Utána visszaküldte a királyához. A követet így szorongatta: „Amikor Isztambulban voltál, azt mondtad nekem, hogy királyunk nem enged titeket a Rába vizéből inni! Lám most mégis magunk mögött hagytuk a Rábát, Győrt és Komáromot is, s most székhelyét, Bécs várát ostromoljuk, és hamarosan elfoglaljuk, miért nem akadályozta meg? Menj, és ezt add hírül a királyodnak!” – parancsolta. Ő pedig, amikor megérkezett, az okatlan [nagy]vezír gögjét, a katonák gyengeségét és az élelmiszerhiányt [mind] elbeszélte. A király pedig az összes hitetlen bégtől katonákat kért segítségül, százötvenezernyi bátor, felfegyverzett és páncélba öltözött hitetlen katonát gyűjtött, a lengyel király pedig további nyolcvanezer gyaurrel jött a segítségére.¹³⁵ Ezen az oldalon az igazhívó katonák éjjel-nappal ostromolták a várat mind a négy oldalról.¹³⁶ Harcban, küzdelemben, csatában, vérontásban és kitarásban egy percet sem mulasztottak el. Miközben a bátorságot mutató férfiaknak és a fejeket hozó, győzelmet kiharcolni kívánó merész katonáknak javadalmat, [a timár-birtokosoknak] emelést adtak, [jóllehet]

¹³⁴ Kunitzot és Caprarát augusztus 9-én, a nagyvezír parancsára, kísérettel indították útnak a császári sereg Tulln melletti táborába, ahová 10-én este érkeztek meg. Benaglia, *Außführliche Reiß-Beschreibung*, 153–155.

¹³⁵ Mindkét szám eltúlzott, mint ahogy a keresztény források adatai is azok a török haderőről. Jan Wimmer lengyel történész számításai szerint körülbelül kiegyenlítettek voltak az erőviszonyok. A felmentő sereg becsült összlétszáma 67 750 fő (36 800 gyalogos, 30 950 lovas és dragonyos katoná) 124 ágyúval, ebből 21 000-et tett ki a lengyel haderő (7000 gyalogos és 14 000 lovas) 28 ágyúval. A ténylegesen bevethető keresztény haderőt 65 000 főre taksálta. Szeptemberre a veszteségek és az élelmiszerhiány miatt megroppant ostromló török sereget 60 000 körülire becsülte. Wimmer, Az 1683. szeptember 12-i bécsi csata, 31–33. Šakul török történész hasonló eredményre jutott, a döntő csata előtt a hadra fogható törökök számát 50 000-re, az ostromárokban hagyott janicsárokét 15 000-re tette. Šakul, *II. Viyana kuşatması*, 390–393. Egyik szerző sem számolt a tatár segédcsapatokkal.

¹³⁶ Valójában csak a Burg és a Löbl bástyák előtt folyt az ostrom. A negyedik oldal a Duna-csatornára támaszkodott.

ez a janicsároknak és a többi kapikulinak is a szokás és a régi oszmán szokásjog szerint [járt volna], előbb a fejadagjukat és más ellátmányukat kurtította meg, [sőt] szokásos zsoldjukat sem adta meg, emiatt [23r] elfordultak tőle. Mivel a győzelem nem volt elrendeltetett, a katonák nehézségei nem oldódtak meg. Eközben innen-onnan nyugtalanító hírek kezdtek jönni, de a nagyvezírt oly mértékű gőg és hanyagság fogta el, hogy az elfogott nyelveknek nem hitt, és nem is járt [a híreknek] utána. Ófelsége, a tatár kán által elfogott nyelvek elmondása szerint „a hitetlenek igen sokan vannak, a lengyel király, a horvátok és a Zrínyi-fiak, valamint Batthyány-fiak a saját katonáikkal¹³⁷ és a német sereg, mindannyian, három napon belül biztosan meg fognak érkezni. Amikor megérkeznek, bizonyára be [akarnak majd] jutni a várba, és megtámadják a nagyúri sereget” – mondták, de senki sem tartotta fontosnak. Miután kihallgatták a nyelveket, szokás szerint lefejezték őket, nehogy a katonák között elterjedjen a hír.

A kémek elfogása Ófelsége, a tatár kán elfogta a [lengyel] király három kémét a császár levelével, fejüket leborotváltatta, és dervisruhába bújtatva¹³⁸ a [nagy]vezírhez küldte őket. *Aznap az egyiptomi katonák is elfogtak egy nyelvet, nála is voltak levelek, valamennyit lefordították.* Ez állt bennük: „Te, aki a várban parancsnokként szolgáló [vár] kapitány vagy, légy nagyon körültekintő a vár védelmében! A lengyel király négy-öt napon belül kétszázezer katonával elindul. Remélem, kiszabadít titeket az ellenség kezéből, ne búsulj!” A nagyvezír, amint meglátta ezt a levelet, a Győrt ostromló Ibrahim budai pasának megparancsolta, hogy a tartományi katonasággal keljen útra, és csatlakozzon hozzá. Ő pedig ramazán hónap 18. napján (1683. szeptember 10.) nagy sietséggel egyesült a nagyúri sereggel. A nagyvezír az éjszaka közepén elhagyta az ostromárkokat, és a nagyúri sereg táborába ment. Kara Mehemed díjárbekiri pasát egy osztag katonával [a keresztény sereg elé] küldte. [23v] Amikor Mehemed pasa odaért, látta, hogy a hitetlenek olyan sokan vannak, hogy semmilyen módon nem lehetséges szembeszállni velük és az útjukat elvágni. Ezzel visszament, és hírt adott róla a nagyvezírnek.

A vezetők tanácskozása az igaz hit ellenségeivel való szembeszállásról A nagyvezír pedig Ibrahim pasát, a janicsárok agáját, Musztafa pasát,¹³⁹ Kara Mehemed pasát és néhány harcban jártas személyt összegyűjtött, és tanácskozást tartott. „Hogyan lehetne szembeszállni az érkező hitetlenekkel?” – kérdezte. Ibrahim pasa azt válaszolta: „A nagyvezír bölcs, de a helyes döntés az lenne, hogy a janicsárokat kivezényelje az ost-

¹³⁷ Éppen ellenkezőleg, a „Zrínyi-fiak” és a „Batthyány-fiak” meghódoltak Thökölynek, és a törökök mellé álltak. Részletesen ld. Varga, *Válaszúton*, 115–135. A magyar főurak közül egyedül Esterházy Pál nádor vett részt a keresztények oldalán a kahlenbergi csatában. Varga, *Válaszúton*, 114–115.

¹³⁸ *Tatar Hân hazretleri kralun iç câsusların çâsarun mektubı ile tutub saçların tırâş edüb derviş üslûbına koyub vezîr-i a'zama gönderdi* (B 23r, 7).

¹³⁹ Bekri Musztafa pasa 1679-től 1684-ig töltötte be a janicsár aga tisztségét. A felszabadító háborúk idején szerdár, majd 1687-ben ismét janicsár aga. Utána rövid ideig, 1688 májusától 1689 novemberéig nagyvezír. Kreutel–Teply, *Kara Mustafa vor Wien*, 365.

romárokoból, és a táboron túl, azon az oldalon, ahonnan majd a hitetlenek közelednek, sáncot ásasson velük. Állítsanak fel *baljemez* és *alaj*, valamint mozsárágyúkat, az összes janicsárt és a többi muskétást a [támadók ellen építendő sánc]árokbán helyezték el. A lovasság pedig sorakozzék fel mögöttük. Amikor a pokolra való gyaurok lőtávolságba érnek, az ágyúk egyszerre süljenek el, azután jöjjön egy sortűz. Ezt követően a lovas katonák Allahban bízva egyszerre indítsanak rohamot. Reméljük, hogy a dicsőséges Isten (*Rabb*) segítségével a muszlim sereg győzedelmes lesz, a gyaurok katonaság pedig legyőzetik és megsemmisül.” A janicsár aga és a tanácskozás többi résztvevőjének tanácsára az álnok nagyvezír helytelen válasza az volt, hogy „Annyi ideje ostromoljuk már a várat, hogy elfoglalása egy karnyújtásnyira van. Kezeskedtek-e azért, hogy ha a janicsárokat kivezényeljük az ostromárokoból, a harc befejeztével ismét visszatérnek oda?” [– kérdezte a nagyvezír]. „Boldogságos vezír! Miután ezt a kemény ellenséget elűztük, és elhárítottuk [a veszélyt], ha a janicsárokat kiengeszteli, megajándékozza őket, és megadja a zsoldjukat, azért a fáradtságért, amelyet e vár miatt már elszenvedtek, [24r] talán nem hagyják cserben. Miután a várban lévő hitetlenek királyuk segítségével nem reménykedhetnek, ha Isten – dicsértessék! – engedi, maguk adják fel a várat” – mondták. Mire az álnok vezír így válaszolt: „Amíg ti nem kezeskedtek a katonákért, nem vonom ki őket az ostromárokoból.” Erre a tanácskozáson jelenlévők azt válaszolták: „Mi parancsra szolgáló katonák vagyunk, bármit is parancsol, aszerint járunk el.” Azzal a tanácskozó társaság feloszlott. Aznap este kiadták a figyelmeztetést a katonáknak, másnap a hadiszerszámokhoz fogtak, és mintegy százötven *zarbuzán* ágyút állítottak fel. Akkor jött a hír, hogy a hitetlenek három hadioszlopban közelednek.

A hadrend felállítása A nagyvezír pedig a muszlim katonákat három seregre osztotta. Az egyik seregre Kara Mehmed pasa és Ebu Bekir aleppói pasa és néhány további parancsnok (*emîr*) került, a másikra pedig Ibrahim budai pasa a tartomány összes katonaságával meg még hét-nyolc béggel. Középre a nagyvezír a szpáhikat, a sziláhdárokat, a négy janicsárosztagot¹⁴⁰ és Musztafa janicsár agát [állította] teljes csapatával, öt *baljemez* ágyúval és minden más katonával, aki csak rendelkezésre állt. Ily módon rendeződtek el, de mi haszna? A katonák legtöbbször az ostromárokban, néhányuk Győrt ostromolja, ki a hitetlen kuruccal Újvárnál, ki az élelem mellett, ki az állatokat legelteti, ki az állatok legelőin van, ki pedig sebesülten fekszik a sátrakban.

A gyaurok a nagyúri tábor ellen jönnek A nemes ramazán hónap 19. napján (1683. szeptember 11.) a nagyúri sereggel szemben található erdős hegyre¹⁴¹ érkeztek, és este ott letáboroztak. Másnap, amely vasárnapra esett, és az ostrom hatvanharmadik napja volt, a hitetlen katonák mindannyian vértben, muskétáival¹⁴² a vállukon megindultak. Ők maguk frissek, lovaik pedig erősek (*körünç*) voltak. Ahogy [24v] a lovasok és a gya-

¹⁴⁰ *Bölük-i erba* (P 18v, 14).

¹⁴¹ Azaz a Kahlenbergre.

¹⁴² Az itt olvasható قوسطنتسا *kôstanatsâ* (?) szó valószínűleg az olasz *moschetto* 'muskéta' hangzás után leírt, eltorzult formája (B 24r, 15). A párizsi kéziratból hiányzik.

logosok csapatai lassan közeledtek, a mieink szembeszálltak velük, de az átkozottak látták, hogy a velük szemben álló katonaság jelentéktelen [számú]. Azonnal rohamot indítottak. A mi muszlim katonáink két órán keresztül harcoltak velük. Pihenésre nem volt lehetőség, a hitetlenek estefelé már bekerítették a nagyúri sereget. Ekkor a nagyvezír mellett harcoló janicsárok, a janicsár aga és a szpáhik agája fogták a próféta zászláját, és a csataterről a tábor felé indultak. Alig értek a nagyvezír sátrához, rögtön utána a lengyel is megérkezett, és a nagyúri táborra vetette magát, körülzárta a nagyvezír sátrait. Kézre kerítették az államkincstárt. A nagyvezír a próféta zászlaját magához véve elmenekült a táborból. Az ostromárkokban lévő katonaság két óra elteltével vette észre a helyzetet. A kethüdá bég¹⁴³ kivonta az árkokból a hátramaradt janicsárokat és más, még ott maradt muszlimokat. Odahagyták az ott lévő öt aknát, amelyekből hármat már megtöltöttek puskaporral, Szülejmán mezeje¹⁴⁴ felé indultak, és csatlakoztak a többi katonához. Ezúttal a teljes muszlim sereg megfutamodott, és megsemmisítő vereséget szenvedett. Azt az éjszakát döbbenettel és gyötrellemmel, fagyoskodva töltötték, mint akik a pusztaságban rekedtek. Nem maradhattak ott, de erejük sem volt továbbmenni. Bécestől Győrig huszonöt órányi az út.¹⁴⁵ Ezek egy nap és egy éjszaka alatt [tették meg], s mikor ezer bajjal és nehézséggel a Rába és a Rábca hídjait őrző katonákhoz csatlakoztak, úgy érezték, mintha újjászülettek volna.

A hitetlenek betörnek a nagyúri táborba Ezen az oldalon a nyomorult hitetlenek [25r] a nagyúri táborra támadtak, és elfoglalták azt, de mivel az este közeledett, a zsákmányhoz nem nyúltak. Egész éjjel fegyverrel a kézben őrködtek, nehogy a muszlimok támadást indítsanak.¹⁴⁶ Amikor reggel lett, látták, hogy miként a mondás mondja:

Vers

Köd előttük, köd utánuk,¹⁴⁷

a török sereg eltakarodott. A pokol tüzére való gyaurok bevonultak a táborba, és akkora szerencsétlenség történt, hogy olyat jó ideje nem láttak. *A szerencsétlenség pedig*

¹⁴³ A janicsár aga után a janicsárok második, legrangosabb tisztje.

¹⁴⁴ Szülejmán mezeje az a hely, ahol az 1529-es első bécsi ostrom idején a szultán sátra állott. Ma Bécs Simmering kerületének Ebersdorf nevű városrésze. Az V. Károly német-római császár (uralk. 1519–1556) által reneszánsz stílusban ide épített vadászkastélyt az 1683-as hadjárat során a törökök Szülejmán emlékezete miatt épen hagyták és használták. Benaglia, *Außführliche Reiß-Beschreibung*, 150.

¹⁴⁵ P 19v, 11. Mintegy 120 km-ről van szó.

¹⁴⁶ Sobieski tartott egy oszmán ellentámadástól, ezért hadrendben tartotta a katonáit, csakúgy, mint I. Szülejmán a mohácsi csata után. Erre jó okuk volt, mert a megnyert mezőkeresztesi csata után a török táborban fosztogató keresztényekre az oszmánok rátámadtak, és megfordították a csata végső kimenetelét. Barker, *Double Eagle*, 332–334.

¹⁴⁷ Szó szerint: „Sem a kapu, melyen jöttek, sem az út, amelyen elmentek, nem világos.” (*Ne geldügi kapu bellü ne gitdügi memer peydâ fehvâsinca*. P 20r, 3.)

az áruló [nagy]vezír pénzsóvársága és kapzsisága miatt történt. A német király¹⁴⁸ megszerezte az összes ágyút, a fegyverraktárt, az élelmiszert és a málhákat. A lengyel király¹⁴⁹ a nagyvezír palotasátrára, más keresztény parancsnokok pedig egy-egy vezír kvártélyára tették rá a kezüket. A nagyúri táborban lévő pénz és ellátmány a gonosztevő hitetlenek katonáinak a zsákmánya lett. A sátrakban fekvő sérült és beteg muszlimokat vértanúvá tették, az élőket pedig foglyul ejtették. A tizenöt órányi járóföldre lévő több ezer teve, igásló, öszvér és marha, ágyúvonó bivaly, több szegény lovászfű és tevehajcsár a pokolra való hitetlen katonák parancsnokának a zsákmánya lett. Ha ezek az említett jószágok a nagyúri táborhoz közelebbi helyen lettek volna, nem került volna ennyi fegyver és mála a hitetlenek kezére, és ez a bekövetkezendő balsors órá (ti. Kara Musztafa pasára) szomorúságot, bajt és szerencsétlenséget nem hozott volna.

Szülejmán szultán törvénye Isten legyen irgalmas hozzá és bocsássa meg bűneit! Az itt [magyar földön] megboldogult és bocsánatot nyert Törvényhozó Szülejmán szultán öfelsége Bécs előző ostromát¹⁵⁰ feladva, miután Győr városánál átkelt a Rábán, az utána következő első táborhelyen azonfelül, hogy *a janicsár aga tudtával* a janicsároknak a szokásos zsoldjukat megadta, mindegyiknek ezer-ezer akcsét adományozott.¹⁵¹ A szpáhiknak és a timár-birtokosoknak a javadalmuknál nagyobb emelést adott. Minthogy mindannyian elismerésben részesültek, a katonanép, ahogy az kell, [25v] egymás iránt a korabbinál sokkal elkötelezettebbé és elszántabbá vált. Ez a nemtelen és kapzsi [nagy-] vezír pedig Győr alá érve három napig ott táborozott. Az említett szálláshelyen Ibrahim budai pasát a színe elé hozatta, és ily módon szidalmazta: „Te a csata napján az összes katonánál hamarabb futamodtál meg, te okoztad a vereséget.” Ő pedig így válaszolt: „Őn volt az, aki nem fogadta meg a birodalom vezetőinek és a szultanátus előljáróinak véleményét és tanácsait. A saját [becs]vágának következménye vezetett ilyen szegényhez, a gőgnek és az önzésnek az eredménye, hogy ilyen vereséget szenvedtünk.

Vers

Büszke voltál eszedre, és nem Istenre bíztad magadat,
egy szempillantás alatt a visszajára sült el hibás döntésed.”

Erre az öntelt [nagy]vezír ok és habozás nélkül ezt a bölcs vezírt megölette, a fényes vértanú [seregéhez] csatolta, és Budát Kara Mehemed pasának adta.¹⁵² Mintha

¹⁴⁸ I. Lipót.

¹⁴⁹ Jan Sobieski, lengyel király és litván nagyfejedelem (uralk. 1674–1696).

¹⁵⁰ Utalás Bécs első, 1529-es sikertelen török ostromára. Mint ismeretes, Törvényhozó Szülejmán szultán utolsó magyarországi hadjáratán, Szigetvár ostroma alatt halt meg 1566. szeptember 7-én.

¹⁵¹ Peceví (*Tarih*. I. 137) után idézi Uzunçarşılı, *Osmanlı devleti*, 344.

¹⁵² 1683. szeptember 14-én nevezte ki budai pasává Kara Musztafa nagyvezír. Alig egy évig töltötte be a tisztséget. 1684. augusztus 10-én Buda ostromakor egy felrobbant bomba megsebesítette, és belehalt sérüléseibe. Gévy, *A' budai pasák*, 51.

a megboldogult megölésével a saját hibáját, gonosz tetteit elrejthette volna! Veszprém és Pápa várának kapitányai, korábban [a nagyvezírhez] jöttek, meghódoltak, ő pedig a váraikat a kezükön hagyva száz-kétszáz emberrel egy-egy béget nevezett ki melléjük. Amikor a [muszlim] sereg vereséget szenvedett, a várkapitányok az említett bégeket kirakták a váraikból, és útjukra bocsátották őket. Amikor Győr alá értek, a [nagyvezír] ezt a kérdést szegezte nekik: „Ti meg miért hagytátok el a váraitokat, és jöttetek ide?” Azzal mindkettőjüket kivégeztette. A második napon, a reggeli ima idején szóbeszéd terjedt el a katonák között, hogy a gyaurlak sereg megérkezett, és megtámadta őket. Ekkor egy csapat rémült és mezítelen¹⁵³ katona között lázadás tört ki. Az [ostromot] feladó, könyörtelen nagyvezír a szekbányait küldte [ellenük].¹⁵⁴ „Ha valaki el akar szakadni [a seregtől], a fejük az enyém, a javaik a tiétek” – mondta. Azon nyomban [26r] mind a janicsárokból, mind a szpáhikból, mind pedig a hadinépéből három-négyszáz muszlimot a zsidó szekbánokkal¹⁵⁵ lemészároltatott, a javaikat elprédáltatta. *Ebből is tudható, hogy e hit nélküli vezírből hiányzott Istennek és az ő akarátának való alárendelődés ('adem-i islám).*¹⁵⁶ Ezután elindult Győrből, és amikor Tata várához ért, a falakat aláaknáztatta, és a levegőbe repítve leromboltatta.

A [nagy]vezír Buda (Budín) várába érkezik Ezután a nemes ramazán hónap 28. napján (1683. szeptember 20.) onnan útnak indulva ezer nehézség között jutott el a nagyvezír Budára. Amikor odaért, a vereség körülményeit és Budára érkezését szépen elmagyarázva megírta, és a Magas Portának jelentette.

A nagyúri levél és a díszkaptán elküldése¹⁵⁷ A világ[bíró] padisah pedig a jelentés kézhezvétele után a sziláhdár¹⁵⁸ agával kardot, díszkaptánt és nemes, nagyúri levelet küldött, melyben azt kegyeskedett írni: „Ne bánkódj! A győzelem és a vereség a padisahok padisahjának, az urak urának a hatalmában áll. Ha a kegyes Isten engedi, egy másik hadjáraton a legkegyelmesebb próféta és a legkiválóbb barát, azaz Mohamed próféta – Isten áldása legyen rajta és követőin! – iránti tiszteletből a nagyméltóságú Allah ennek az igaz

¹⁵³ Szó szerint 'uryán 'meztelen, csupasz', nyilván átvitt értelemben értendő, arra utal, hogy mindenüket odahagyva hiányos felszerelésben menekültek. A riadalmat az okozta, hogy Győrből kitört egy kisebb csapat, és rátámadt a törökökre, nagy fejtelenség támadt, amelyn a nagyvezír csak a szekbányok kivezénylésével volt képes úrrá lenni. Barker, *Double Eagle*, 347.

¹⁵⁴ A szekbányok eredetileg a vadászkutyák gondozói voltak, később testőralakulattá váltak, majd a janicsárok 65. osztagában szolgáltak.

¹⁵⁵ *Sekban yahudisi* (سیدهی نابکی) 'zsidó szekbán'. Kizárt, hogy a szekbányoknál, de általában az egész oszmán hadseregben zsidók szolgáltak volna. Minden bizonnyal itt átvitt, számomra ismeretlen jelentésben használták a szót. A párizsi kéziratból hiányzik.

¹⁵⁶ Ezt a kemény ítéletet csak a párizsi kézirat hozza (P 21v, 9–10).

¹⁵⁷ A szultán egy ideig nem tudott a helyzet súlyosságáról, részben Kara Musztafa munkálkodásai (szemtanúk kivégzése, lefizetése), részben pedig saját udvarának félelme miatt. A nagyvezír így decemberig hatalomban maradhatott. Barker, *Double Eagle*, 347.

¹⁵⁸ A szultán fegyverhordozója. Nem azonos a történetíró Sziláhdár Findiklil Mehmed agával, aki ezt a tisztséget csak 1703-ban nyerte el.

hitnek győzelmet ajándékoz, a tévelygő gyauroknak az osztályrésze pedig megaláztatás és vereség lesz. Viselj gondot a győzedelmes határvidékre, bármit, [legyen az] akár katona, akár fegyver, akár élelem, amire csak szükséged van, hiánytalanul, tökéletesen készíts elő, nehogy gondatlanság és hanyagság történjen, nehogy a tévelygő hitetlenek részéről kár érje a muszlimok országát! A védelem dolgában kitartóan, az ország oltalmazásában nagy figyelemmel járv el, szüntelenül óvakodj a hanyagságtól, a lustaságtól! Bármilyen történjen is, azt az eseményeknek megfelelően jelentsd nekünk!” A [nagy]vezír pedig a nagyúri levelet kézhez kapván dívánt tartott. Öfelségét, Murád Giráj [26v] tatár kánt, [Mübárek] Giráj szultán fiát is meghívta a dívánba azzal, hogy kard és díszkaftán is van [a számára]. A kán öfelsége azonban így szólt: „Milyen érdemeket szereztünk mi ezen a hadjáraton, hogy kard és díszkaftán járna nekünk? Nem kell a kard és a kaftán! *Mi gyászruhát öltöttünk magunkra*” – üzent. Erre a [nagy]vezír ismét elküldte egy emberét: „Nemes személyével megtárgyalandó ügyeink vannak.” Meghívásának célja a kán leváltása volt, azonban ő már tudomást szerzett arról, hogy az életére [akar] törni. Ezért, hogy mentse az életét, [még] aznap néhány tatárral lóra ült, és Janbolu¹⁵⁹ felé vette az irányt.

Murád Giráj kán leváltása és Hadzsi Giráj kán kinevezése A vezír pedig az ott jelenlévő Hadzsi Girájra, Kirim Giráj szultán fiára kánnak járó uralkodói díszkaftánt (*hānlık hilati*) adván [megtette kánnak], és jelentette öfelségének, a padisahnak.

A hitetlenek Esztergom (*Usturgon*)¹⁶⁰ ostromára indulnak Akkor érkezett a hír, hogy a bosszúálló gyaur a katonaságával Komárom alá érkezett, és az újvári oldalról éppen átkelni készül a Duna hídján. Ezt meghallva Újvár védőinek sietve katonát, élelmet és számos hadianyagot küldtek.

A ruméliai pasát Párkányba (*Ciğerdelen*) küldik Az Esztergommal szemben lévő Párkány nevű palánkvár védelmére a tartományi katonasággal a ruméliai beglerbéget¹⁶¹ nevezték ki. A gyauroktól nagyszámú nyelvet fogtak, akik hírül adták, hogy a hitetlen sereg valóban átkel a komáromi hídon, és két napon belül az esztergomi és a párkányi védőkre támad.

Szerdár Kara Mehemed pasa elindulása, a sereg Esztergomnál és Párkánynál [27r] Innen a budai beglerbéget, {a szilisztrei vezír Musztafa pasát, a boszniai beglerbéget, vezír Hizir pasát}¹⁶² és számos beglerbéget, valamint emíreket, [összesen]

¹⁵⁹ A Giráj dinasztia leváltott uralkodói vagy a kánságban egyéb tisztségbe nem került családtagjai a mai Bulgária területén található Janboluban és környékén kaptak ház-birtokokat.

¹⁶⁰ A bolognai kéziratban (B 26v, 8) tévesen Komárom (*Komaran*) szerepel. A párizsi kéziratból a cím hiányzik. Ezen a fólión a bolognai kézirat eseményeit időrendbe kellett rendezni és a párizsi kéziratból kiegészíteni.

¹⁶¹ *Erzurum beğlerbeğisi* (P 22v, 10).

¹⁶² *Sivas beğlerbeğisi Hizir paşa'yı ve Karaman beğlerbeğisi Şişman Mehemed paşa'yı* (P 23r, 1).

tizenötezer embert küldtek Esztergom és Párkány védelmére. Kara Mehemed pasát nevezték ki szerdára. Mikor ez az említett muszlim sereg Esztergomba ért, éppen reggel volt. A lengyel király vereségre kárhoztatott hadseregével megindult azzal a céllal, hogy váratlanul elfoglalja a hidat, és megtámadja az ott tartózkodó muszlim katonákat.

Az első nap csatája és a lengyelek veresége Isten segédelmével Amikor ezt Mehemed pasa hírül vette, [Esztergomból] azonnal átkelt a hídon, a melléje rendelt sereggel hadrendbe állt, és felkészült [a csatára]. A lengyel sereg pedig rohamra indult ellenük. Ekkor a muszlim katonák egy torokból *Alláhu ekber-t* és *Lâ ilâhe illa 'l-lah-ot*¹⁶³ kiáltva a gyaurokra rontottak. A Magasságos kegyelméből legyőzték őket. Ám a lengyelek szembefordultak velük. Olyan nagy harc bontakozott ki, hogy a gyaurokat [egészen] a táborukig vagdalták, tízezret, talán többet is lemészároltak.¹⁶⁴ [Ezután] a *zemberekcsi basi*¹⁶⁵ egy csapat katonával a belgrádi téli szállás felé indult.

[P 23v, 1–9] *Olyannyi zászlót és dobot szereztek, hogy lehetetlen leírni. Miközben Isten – dicsértessék és magasztaltassék! – a muszlimoknak ennyi kegyet és ilyen szerencsét adott, eminően az egész [keresztény] tábor az Esztergom alatt lévő iszlám katonaság ellen vonult. A mi katonáink büszkék voltak előző [napi] győzelmükre, ám ilyen kevés katonával nem kellett volna a kétszázezernél is nagyobb gyaur sereg ellen indulni. El kellett volna menni békével, nem pedig [újra] hadrendbe állni. Párkány palánkját fel kellett volna gyújtani és átkelni a hídon, de nem így tettek. [B 27v, 1] Kara Mehemed pasa rossz döntése miatt az esztergomi hidat elvágták, és hadrendbe álltak.¹⁶⁶ Ezt követően megkezdődött a harc, de [az oszmán katonák] nem tudtak ellenállni. Amint odaértek a Duna vizének hídjához, mivel az el volt vágva, a muszlim sereg nagy része a Dunába fulladt, egyesek pedig a hitetlenek kardja által estek el. A boszniai, szivasi és karamáni pasák és néhány [más] emír némelyike a csatában, némelyike a vízben veszett oda. Csak a szilisztrei vezír pasa esett a lengyel király fogságába.¹⁶⁷ Ezután az átkozott gyaur felégette Párkány palánkvárát, és a benne talált muszlimok házait felgyújtotta.*

Katonákat küldenek Esztergom védelmére Ezután Esztergom védelmére kinevezték Aleppó helytartóját (*vâlî*), Ebu Bekir pasát, Tire helytartóját, Arszlán pasát és a janicsár tisztek közül a *zagardzi* és a *zemberekcsi basit*, valamint egy bizonyos számú katonát.

¹⁶³ „Allah a legnagyobb!” és „Nincs Isten Allahon kívül!”

¹⁶⁴ Az első, lengyel vereséggel végződő párkányi csata 1683. október 7-én zajlott. Mintegy kétezer lengyel veszett oda. Sobieski is csak nagy nehezen tudott elmenekülni. A csatára részletesen ld. Varga, *Válaszúton*, 202–203; Barker, *Double Eagle*, 348–356.

¹⁶⁵ A janicsárok számszerűjéért felelős 82. csapatának parancsnoka. Ez a mondat kilóg a szövegből. A párizsi kéziratból hiányzik.

¹⁶⁶ A császári seregek Lotaringiai Károly vezetésével október 9-ére értek Párkányhoz. A csata ezúttal teljes török vereséggel végződött. A keresztény seregek felgyújtották Párkányt. Az esztergomi híd a nyugati források szerint a menekülő tömeg súlya alatt szakadt le. Részletesen ld. Varga, *Válaszúton*, 203–205.

¹⁶⁷ A párizsi kézirat szerint a szivasi Halíl pasa is lengyel fogságba esett (P 24r, 1).

A szerdár visszatér az eszéki hídhöz A nagyvezír a többi katonával a belgrádi téli szállás felé igyekezett.

[B 27r, 11–15] A hitetlenek megszállják Esztergom várát A pokolra való gyaurok Párkány után a Dunára egy erős hidat építettek, és azon átkelve Esztergomot három nap, három éjjel ostromolták, ami után a védők kegyelemre megadták magukat.¹⁶⁸ A muszlimok és gyermekeik megmenekültek. [P 24r, 13–24v, 2] *Amikor kivonultak, a gyaurok a vár kapujában álltak, és megszámlálták a kifelé jövőket. Várvédők, kádi, imám, hátib¹⁶⁹ és a védelemre érkezett pasák, valamint hozzátartozóik, janicsárok és mások, a várban lévő, összesen kilencszáz ember mind kijött, és átadták a várat.*

[B 27v, 9] Egyéb események a végeken Azokban a napokban, amikor a budai beglerbéghez, [Kara] Mehemmed pasához megérkezett Esztergom elfoglalásának a híre, a nagyúri hadsereg az eszéki hídnál tartózkodott. A nagyvezír [parancsot küldött] Mehemmed pasának: „Esztergom védőit, Ebu Bekir és Arslán pasákat ölesd meg, a fejüket küldd el ide! A *zagardzi basit*, a *samszondzsu basit*¹⁷⁰ és a *zemberekszi basit* pedig tedd egy hajóra, és küldd Belgrádba!” Mehmed pasa a parancs értelmében ezeket elküldte. Ezután a nagyvezír egy csausszal [újabb] parancsot küldött: „Bárhol is találsz rá az említettekre, vagyis a janicsár tisztekre, vidd őket Pest várába, add át őket a [28r] janicsárok kethüdájának,¹⁷¹ hogy zárják őket a várba!” A csausz Adony (Cankurtaran) palánkváránál talált rájuk, a parancs értelmében visszavitte és átadta őket a *kethüda bégnek*. Nyomban ezután újabb parancsot küldtek, és Pest várában megölték őket. Amott pedig a hitetlen ellenség, [miután] elfoglalta Esztergom várát, nyolcezer német katonát helyezett bele. A többi gyalogos katonáját Győrbe, Komáromba, Pozsonyba, Lévára és Nyitrára rakta. A lovasság számára Bécsnél beljebb fekvő területeken adott téli szállást. Ő maga Bécs várába ment, és megkezdte annak helyreállítását. Az átkozott lengyel király pedig a saját seregével Thököly tartományában, Kassa várának környékén található palánkvárakban való telelés mellett döntött. Az új király pedig Kassát elhagyva, háza népével Eger várában keresett menedéket.

Az iszlám padisahja visszatér Edirnébe Ezen az oldalon öfelsége, a boldogságos padisah Belgrádból kegyeskedett elindulni, *Filibében*¹⁷² *töltött néhány napnyi pihenő után* boldogságos székhelyére, Edirne városába érkezett, és ott telelt. Edirne környékén nagy mennyiségű hó és eső esett, ezért a Tundzsa (Tunca) és a Marica (Meriç) folyó

¹⁶⁸ A császári csapatok 1683. október 22-én kezdték meg Esztergom ostromát. Október 27-én a török őrség kegyelemre megadta magát, másnap az egész katonaság és a polgári lakosság kivonult a várból. Varga, *Válaszúton*, 203–207.

¹⁶⁹ *Hátib*, azaz a pénteki prédikátor.

¹⁷⁰ Más néven *szezszonezsi basi*, aki a medvevadászatra és harci bevetésre tenyészített vadászkutyákkal foglalkozó 71. csapat parancsnoka.

¹⁷¹ A képzés alatt álló janicsár alakulatok, az adzsemi odzsakok (*acemi ocakları*) parancsnokai.

¹⁷² Ma Plovdiv városa Bulgáriában.

megáradt, és óriási özönvíz keletkezett. Edirne városában mintegy 3000 ház az enyészeté lett.

A [nagy]vezír visszatér Belgrádba¹⁷³ Ezután a nagyvezír az eszéki hídtól felkerekedett, és Belgrádba ment. Az említett vezír gögje és hibás döntése miatt történt szerencsétlenségek egymást követték. A tudomással bírók a történeteket a valóságnak megfelelően megírták, és elküldték a világ menedékhelyéül szolgáló padisahnak. Ezenfelül őfelsége a korábbi tatár kán, Murád Giráj Janboluba érve a hadjárat körülményeit, mindent, ami csak történt, a legapróbb részletekig jelentette a szultánnak. **[28v]** A birodalom vezetői és a szultanátus előjárói pedig megegyeztek, hogy a történeteket az igazságnak megfelelően fogják jelenteni és előadni a padisahnak. A padisah színe előtt összegyűltek, és szavaikat egybefűzve így szóltak: „A meggondolatlan [nagy]vezír ebben az áldott évben a hit, a birodalom és a szultanátus méltósága ellen olyan árulást követett el, amelyre ezer ellenség együttesen sem lett volna képes. Ez volt az oka: először is, míg Bécs városának ostromakor a harc és a háború dolgában a muszlim sereg diadala és győzelme biztos lett volna, a nyomorult gyaurokat pedig legyőzni és megverni sikerült volna, ám ő (ti. Kara Musztafa pasa) teljes hanyagsággal, hiányossággal, kapzsisággal és göggel nem mozgósította a muszlim sereget a gyaurok ellen. Mikor a megboldogult Ibrahim pasa a támadásra bízott, az oktalan [nagy]vezír mindig az indokolatlan »Még nincs itt az ideje« válasszal illette. Végül megtörtént a vereség. Ennyi pénzt, kincstári felszerelést, ágyúkat, fegyvereket és hadi eszközöket; az összes vezír és emír dízsátrát, a teljes muszlim sereg és a nagyúri tábor málháit és sátrait, ezen felül a muszlim várak közül olyanokat, mint Esztergom és Párkány, az átkozott gyaurok kezére adott. Ezen károknak, amelyek megestek, egy évszázad alatt nem volt párjuk, ilyen vereség [még] soha nem történt. Emiatt a közhangulat megromlott, és a birodalom vezetése meggyengült. Ruméliában és Anatóliában különféle erőszakos cselekmények történtek. Ezeket a veszteségeket nem lehet megértéssel kezelni. Olyannyira, hogy ha [a felelősök megbüntetését] halogatják, minden bizonnyal nagy lázadáshoz fog vezetni.” Amikor ezt jelentették, a padisah még nagyobb haragra gerjedt.

A leváltások említése 1094 zilhidzse havának 26. napján (1683. december 16.), szerdán [Kara] Musztafa pasát **[29r]** leváltották, és a nagyvezíri pecsétet a szultáni kengyel *kajmakámjának*, vezír Kara Ibrahim pasának adták. Kara Ibrahim pasa először is a janicsár agát, Musztafa pasát vezíri ranggal szeraszkernek nevezte ki. A *szezbán basi*¹⁷⁴ tisztségéből felmentett Zülfikár agának pedig a janicsár aga tisztségét ajándékozta, és Edirnébe hívta. A janicsár agaságból felmentett Kara Haszán Agazáde Musztafa aga vezíri ranggal Isztambulba *kajmakámnak* lett kinevezve. *Isztambul kajmakámjának*,

¹⁷³ A szövegben *İstoni Belgrad* (Székesfehérvár) szerepel, ami nyilvánvalóan elírás, Belgrádról van szó.

¹⁷⁴ A janicsár aga utáni első ember, a gyalogos janicsár osztagok parancsnoka. Fodor, *A janicsárok*, 124.

*Mahmúd pasának Szilisztrét adták. A főlovász, Boszniai Szülejmán aga vezíri ranggal a [szultáni] kengyel kajmakámja lett. A sziláhdár aga pedig főlovászi ranggal külső szolgálatba került. A padisah vejét, vezír Muszáhib Musztafa pasát tengernagynak nevezték ki. A kapuőrök kethüdáját, Gazzaz-ogli Ahmed agát pedig Belgrádba küldték, hogy Edirnébe hozza a próféta zászlaját és a nagyúri pecsétet. Ezután a csauszok agájának sajátkezű nagyúri rendelet (*hatt-i şerîf*) adatott a [nagy]vezír kivégzése [ügyében]. Ő pedig az említett vezír fejét levágta, kincstárát és hagyatékát a szultán színe elé vitte. Ez a gyilkosság az 1095. évben történt.¹⁷⁵ A tilalmas muharrem¹⁷⁶ hónap hatodik napján (1683. december 25.), szombaton az említett csausz megérkezett Belgrádba. Még azon a napon délben a padisah haragjának kardjával megölték [Kara Musztafát], szerencsétlen fejét Edirnébe vitték, ott lévő hagyatékát az államkincstár számára lefoglalták. Az Isztambulban különböző helyeken található és elásott körülbelül 600 000 dukátját (*filori*), drágaköveit, palotáit és birtokait mind elkobozták. [A szultán] haragjának tüze elharpódzott, és az említett szerencsétlen bizalmasaira is áttért. A díván-írnokok vezetőjét (*re'isü'l-küttâb*), trabzoni Musztafa efendit megkötözve Edirnébe hozták, és a három körerkélyes dzsámi¹⁷⁷ közelében felakasztották.*

Vers

Ha egy nap szerencse ér, másnap a visszájára fordulhat,
A világi hatalommal senki se büszkélkedjen.¹⁷⁸

Szolgálattevőinek [29v] nagy részét bebörtönözték és kivégezték. A Bécs alatti vereség miatt [tiszttségéről] leváltott és Temesvárra kinevezett korábbi defterdárt, Haszán efendit éppen megkötözve vitték, amikor Nis városába érve szultáni rendelet érkezett, [melynek értelmében] őt is ott helyben lefejezték. Szerencsétlen fejét Edirnébe vitték, hagyatékát pedig lefoglalták, és az államkincstár részére elkobozták.

¹⁷⁵ A Hidzsra szerinti 1095. év 1683. december 20-án kezdődött, és 1684. december 7-én ért véget.

¹⁷⁶ A tilalmas muharrem az iszlám naptár első hónapja, négy legszentebb hónapjának egyike, amikor a harc hagyományosan tiltott. Muharrem egyben az újév kezdete, az elmélkedés, az ima és az áhítat ideje.

¹⁷⁷ Az Edirne központjában lévő dzsámi (*Üç Şerefeli Cami*) minaretjei közül az egyiken három körerkély található, nevét innen kapta.

¹⁷⁸ P 27v, 8–9.

Bibliográfia

- Abrahamowicz, Zygmunt, *Kara Mustafa pod Wiedniem. Źródła muzułmańskie do dziejów wyprawy wiedeńskiej 1683 roku*. Kraków, 1973.
- Abrahamowicz, Zygmunt–Kopčan, Vojtech–Kunt, Metin–Moačanin, Nenad–Šerban, Constantin–Teply, Karl, *Die Türkenkriege in der historischen Forschung*. (Forschungen und Beiträge zur Wiener Stadtgeschichte, 13.) Wien, 1983.
- Ágoston, Gábor, *Guns for the Sultan. Military Power and the Weapons Industry in the Ottoman Empire*. Cambridge, 2005.
- A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. III. Ö–Zs. Szerk. Benkő Lóránd. Budapest, 1967.
- A szentgotthárdi csata és a vaskvári béke. Oszmán terjeszkedés – európai összefogás. / La bataille de Saint-Gothard et la paix de Vásvár. Expansion ottomane – coopération européenne*. Szerk. Tóth Ferenc–Zágorhidi Czigány Balázs. Budapest, 2017.
- Autobiografia di Luigi Ferdinando Marsigli messa in luce nel secondo centenario della morte di lui dal Comitato Marsiliano*. A cura di Lovarini, Emilio. Bologna, 1930. 57–67.
- Aydar, Metin, Tarih yazımı ve toplumsal hafıza: 1731 tarihli “Tārīh-i sefer-i Beç” örneğinde bir tarih inşası. *Türkiyat Mecmuası* 34/2 (2024) 685–721. <https://doi.org/10.26650/iuturkiyat.1483803>
- B. Szabó János, Az erdélyi fejedelmi jelvények. *Keletkutatás* 1994. tavasz, 59–68.
- Bánlaky József, *A magyar nemzet hadtörténelme*; <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Banlaky-banlaky-jozsef-a-magyar-nemzet-hadtortenelme-2/17-magyarorszag-felszabaditasa-a-torok-uralom-alol-1683-1699-3D6D/a-a-buda-visszaveteleig-terjedod-hadjaratok-3D6E/1-az-1683-evi-hadjarat-3D6F/b-beccs-ostroma-es-felmentese-3D86/> (2026. február 28.).
- Barker, Thomas M., *Double Eagle and Crescent. Vienna's Second Turkish Siege and Its Historical Setting*. New York, 1967.
- Benaglia, Giovanni, *Außführliche Reiß-Beschreibung, Von Wien nach Constantinopel, und wieder zurück in Teutschland ... Deß Hoch-Gebornen Grafen und Herrn, Herrn Albrecht Caprara, [et]c. [et]c.: Welche Er als Ihro Römisch-Keyserl. Maj. Extraordinari-Gesandter und Gevollmächtigter, Den Stillstand mit der Ottomannis Pforten zu verlängern, verrichtet*. Franckfurt, 1687; <https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb10466327?page=,1> (2026. február 28.).
- Benczédi László, Rendi szervezkedés és kuruc mozgalom (1664–1685). In: *Magyarország története 1526–1686*. II. Szerk. Pach Zsigmond Pál. (Magyarország Története Tíz Kötetben, 3.) Budapest, 1985, 1155–1272.
- Böngyik Ádám, *Bécs 1683. évi ostroma egy korabeli forrás alapján*. MA szakdolgozat (SZTE BTK). Szeged, 2020.
- Broucek, Peter–Hillbrand, Erich–Vesely, Fritz, *Historischer Atlas zur zweiten Türkenbelagerung*. Wien, 1983.
- Catalogue des manuscrits turcs*. II. Supplément. Nos 573–1419. Éd. par Edgard Blochet. Paris, 1933.
- Czigány István, Hadügyi reformkísérletek a királyi Magyarországon 1665–1682. *Hadtörténelmi Közlemények* 114/2–3 (2001) 279–302.
- Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı tarihi kronolojisi*. III. İstanbul, 1972.
- Dávid Géza, Egy eladósodott defterdár a 17. században, vezír Ahmed pasa. *Keletkutatás* 2023. tavasz, 153–159. <https://doi.org/10.24391/KELETKUT.2023.1.153>
- Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekâyi'ât. Tahlil ve Metin (1066–1116/1656–1704)*. Haz. Özcan, Abdülkadir. Ankara, 1995.
- Domokos György, Várépítészeti és várharcászati Európában a XVI–XVII. században. *Hadtörténelmi Közlemények* 33 (1986) 47–110.
- Eickhoff, Ekkehard, *Venedig, Wien und die Osmanen. Umbruch in Südosteuropa 1645–1700*. Stuttgart, 2008.

- Fekete Lajos, Az oszmánli-török nyelv hódoltságkori magyar jövevényszavai. *Magyar Nyelv* 26 (1930) 257–265.
- F. Molnár Mónika, *Olasz hadi írók és generálisok Bécs és Isztambul között. L. F. Marsigli és kortársai*. Budapest, 2016.
- Fodor Pál, A „fogolyötöd-adó” az Oszmán Birodalomban (15–17. század). *Korall* 25 (96) (2024) *A hódoltság hétköznapijai: együttélés és konfliktusok*, 5–28.
- Fodor Pál, *A janicsárok törvényei*. Budapest, 1989.
- Gévay Antal, *A' budai pasák*. Bécs, 1841; https://real-eod.mtak.hu/1312/1/48_025.pdf (2026. február 28.).
- Grassi, Giuseppe, *Dizionario militare italiano*. II. Torino, 1833.
- Hadnagy Szabolcs, *A szultán hadainak tápláléka. Az oszmán sereg élelemellátási rendszere az 1658. évi hadjárat tükrében*. (Fontes et Libri. Monográfiák) Szegedi Tudományegyetem. Szeged, 2021.
- Halim Giray, *Gülbün-ü Hânân (Kırım Hanları Tarihi)*. Haz. Başer, Alper–Günaydın, Alper. (İstanbul Üniversitesi, Avrasya Enstitüsü Yayınları, 3.) İstanbul, 2013.
- Hasan Esirî'nin Mi'yârü'd-Düvel ve Misbârü'l-Milel İsimli Tarih ve Coğrafya Eseri. *İnceleme, Transkripsiyon*. Haz. Inan, Göker. Doktora tezi (Marmara Üniversitesi). İstanbul, 2017.
- Hezârfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-beyân fî kavânîn-i Âl-i Osmân*. Haz. Sevim İlğürel. Ankara, 1988.
- Hezârfen Hüseyin Efendi'nin “Tenkîhü't tevârih-i mülûk” isimli eserinin tahlili ve metin tenkidi. Haz. Nas, Ahmet. Yüksek lisans tezi (Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi). Erzincan, 2019.
- Ivanics, Mária, A New-Old Source on the 1683 Siege of Vienna: (Ahvâl-i muhâsara-i Beç). In: *Hürmetler. Studies in Honour of Pál Fodor on His Seventieth Birthday*. Ed. by Dávid, Géza–Molnár, Antal–Fodor, Gábor. Budapest, 2025, 235–252.
- Journal de M. de Girardin pendant son ambassade à Constantinople. (1685–1688)*. XI 1688, avril. Bibliothèque nationale, ms. fonds. français, 7172, 622–640; <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b105225867/f639.itemez> (2026. március 11.).
- Kara Mustafas Feldzug gegen Wien. Das Tagebuch des Pfortendolmetschers Aléxandros Mavrokordatos. In: Kreutel, F. Richard–Teply, Karl, *Kara Mustafa vor Wien. 1683 aus der Sicht türkischer Quellen*. (Osmanische Geschichtsschreiber. Neue Folge, 1.) Graz–Wien–Köln, 1982, 55–102.
- Kerekes Dóra, *Diplomaták és kémek Konstantinápolyban*. Budapest, 2010.
- Kolçak, Özgür, Walter Leslie Habsburg-követ látogatása a Portán. *Diplomáciatörténeti adalékok* (1665–1666). *Aetas* 31/3 (2016) 99–127.
- Królikowska-Jedlińska, Natalia, *Law and Division of Power in the Crimean Khanate (1532–1774). With Special Reference to the Reign of Murad Giray (1678–1683)*. Leiden, 2018. <https://doi.org/10.1163/9789004384323>
- Köhbach, Markus, Çasar vagy imperátor? A római császárok oszmánok által használt megszólításairól a zsitvatoroki békét követően. *Aetas* 14/4 (1999) 177–183.
- Köhbach, Markus, Der Tārīh-i Mehmed Giray – eine osmanische Quelle zur Belagerung Wiens durch die Türken im Jahre 1683. In: *Studia Austro-Polonica*. III. Ed. by Buszko, Józef–Leitsch, Walter. Warszawa–Kraków, 1983, 137–164.
- Kreutel, F. Richard–Teply, Karl, *Kara Mustafa vor Wien. 1683 aus der Sicht türkischer Quellen*. (Osmanische Geschichtsschreiber. Neue Folge, 1.) Graz–Wien–Köln, 1982.
- Marsili, Luigi, *Breve storia in cui si narrato le cagioni della passata guerra tra l'Imperadore e la casa Ottomana e ciocchè nell'assedio di Vienna e per alcun da popoli a Turchi avvenne composta da un storico turco, e nella nuova favella ridutta*. Bologna, 1709; <http://asa.archiviodistudiadriatici.it/islandora/object/libria%3A238683#page/186/mode/2up> (2026. február 28.).

- Moačanin, Nenad, Cisir-i kebir-i Ösek, a world wonder. In: *Balkanlarda İslam*. III. Ed. by Kafkasyalı, Muhammet Savaş. Ankara, 2016. 466–479; https://isamveri.org/pdfdrbg/G00180/2016/2016_MOACANINN.pdf (2026. február 28.).
- Molnár József, Török emlékek. Eszék-dárdai híd a XVII. században. *Művészettörténeti Értesítő* 7/4 (1958) 259–261.
- Papp Sándor, Szabadság vagy járom? A török segítség kérdése a XVII. század végi magyar rendi mozgalmak idején. *Hadtörténelmi Közlemények* 116 (2003) 652–663.
- Papp Sándor, Thököly Imrének és Közép-Magyarország népének kiállított szultáni szerződésével. In: Seres István, *Thököly Imre és Törökország*. István Seres, *Imre Thököly ve Türkiye*. Budapest, 2006. 278–289.
- Peirce, Leslie P., *The Imperial Harem. Women and Sovereignty in the Ottoman Empire*. Oxford, 1993. <https://doi.org/10.1093/oso/9780195076738.001.0001>
- Petritsch, Ernst Dieter, Die tatarisch-osmanischen Begleitoperationen in Niederösterreich. In: *Studia Austro-Polonica*. III. Ed. by Buszko, József–Leitsch, Walter. Warszawa–Kraków, 1983, 207–240.
- Relazione dell'Assedio di Vienna fedelmente dall'idioma turco tradotta*. In: *Scritti inediti di Luigi Ferdinando Marsili raccolti e pubblicati nel II centenario dalla morte a cura del Comitato Marsiliano*. A cura di Sorbelli, Albano. Bologna, 1930, 127–165.
- Rosen, Victor, *Remarques sur les manuscrits orientaux de la collection Marsigli à Bologne suivies de la liste complète des manuscrits arabes de la même collection*. Rome, 1885.
- Rumpler, Kurt, *Festungsbaumeister Georg Rimpler und die Zweite Türkenbelagerung von Wien anno 1683*; <https://web.archive.org/web/20120111000801/http://members.kabsi.at/familienforschung/Rimpler.pdf> (2026. január 10).
- Şakul, Kahraman, *II. Viyana kuşatması. Yedi başlı ejderin fendi*. İstanbul, 2021.
- Sâmî, Şemseddin, *Kâmûs-i Türkî*. Der Saadet, 1318/1900–1901; <https://archive.org/details/kamusitrki00emse/page/n561/mode/2up> (2026. február 28.).
- Schmidt-Brentano, Antonio, *Kaiserliche und k.k. Generale (1618–1815)*. Wien, 2006.
- Scritti inediti di Luigi Ferdinando Marsili raccolti e pubblicati nel II centenario dalla morte a cura del Comitato Marsiliano*. A cura di Sorbelli, Albano. Bologna, 1930.
- Sebag, Paul, Sur deux orientalistes français du XVIIe siècle: F. Petis de la Croix et le sieur de la Croix. *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée* 25 (1978) 89–117. <https://doi.org/10.3406/remmm.1978.1805>
- Seres István, *Thököly Imre és Törökország*. / István Seres, *Imre Thököly ve Türkiye*, Budapest, 2006.
- Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Zeyl-i Fezleke (1065-22 Ca. 1106 / 1654-7 Şubat 1695)*. Haz. Karaçay Türkal, Nazire. Doktora tezi (Marmara Üniversitesi). İstanbul, 2012.
- Simon Róbert, *Korán*. Budapest, 1987.
- Szita László, A karlócai béketárgyalások és a békekötés előtörténetéhez. In: *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Szerk. Fodor Pál–Pállfy Géza–Tóth István György. Budapest, 2002, 365–372.
- Talmann, Michel, *Elenchus Librorum Orientalium Manuscriptorum: Videlicet Græcorum, Arabicorum, Persicorum, Turcicorum, Et deinde Hebraicorum, Ac Antiquorum Latinorum, Tum Manuscriptorum, Tum Impressorum A ... Aloysio Ferdinando Marsigli ... Partim In ultimo bello Turcico Et partim in itinere Constantinopolim suscepto collectorum, coëmptorúmque*. Vienna, 1702; <https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb10210785?page=246,247> (2026. február 28.).
- Târih-i Mehmed Giray*. Haz. Demir, Uğur. Doktora tezi (Marmara Üniversitesi). İstanbul, 2006.
- Târih-i sefer-i Beç*. In: Kreutel, F. Richard–Teply, Karl, *Kara Mustafa vor Wien. 1683 aus der Sicht türkischer Quellen*. (Osmanische Geschichtsschreiber. Neue Folge, 1.) Graz–Wien–Köln, 1982, 33–35.
- Târih-i Râşid ve Zeyli*. I–III. Haz. Özcan, Abdülkadir et al. İstanbul, 2013.

- Testa, Marie de–Gautier, Antoine, *Drogmans et diplomates européens auprès de la Porte Ottomane*. İstanbul, 2003.
- Tóth Hajnalka, A vasvári békekötésig vezető út. Oszmán–Habsburg diplomáciai lépések a béke megújítására, 1662–1664. In: *A szentgotthárdi csata és a vasvári béke. Oszmán terjeszkedés – európai összefogás. / La bataille de Saint-Gotthard et la paix de Vasvár. Expansion ottomane – coopération européenne*. Szerk. Tóth Ferenc–Zágorhidi Czigány Balázs. Budapest, 2017, 319–338.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı devleti teşkilâtından: kapukulu ocakları*. I. Ankara, 1988.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı tarihi*. III/1–2. Ankara, 1988.
- Varga J. Ános, *Válaszúton. Thököly Imre és Magyarország 1682–1684-ben*. Budapest, 2007.
- Vekayi' name (Vekayi-i Beç). Metin ve Değerlendirmesi*. Haz. Yılmaz, Mehtap. Yüksek lisans tezi (Marmara Üniversitesi). İstanbul, 2006.
- Veres Endre, A Marsili-centenariumi kiadványok magyar vonatkozásai. *Magyar Könyvszemle*. Új folyam 37/3–4 (1930) 264–269.
- Wimmer, Jan, Az 1683. szeptember 12-i bécsi csata. *Hadtörténelmi Közlemények* 30/1 (1983) 25–42.
- Wurm, Heidrun, *Der osmanische Historiker Hüseyin b. Ğa'fer, genannt Hezārfenn, und die Istanbul' Gesellschaft in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts*. Freiburg im Breisgau, 1971.
- Yılmaz, Yasir, The Last Habsburg Peace Attempt in Istanbul before the Second Ottoman Siege of Vienna in 1683. In: *Performing Diplomacy in the Early Modern World*. Ed. by Anderson, Roberta–Eisendle, Reinhard–Suner, Suna. Vienna, 2025. <https://doi.org/10.2307/jj.30776244.21>

Mária Ivanics

Hezarfen Hüseyin Efendi on the second siege of Vienna (1683)

Abstract

The article discusses the account of the Turkish siege of Vienna in 1683 by Hezarfen Hüseyin Efendi, one of the most important Ottoman historians of the seventeenth century. It is based on manuscripts preserved in Bologna and Paris, as well as their Italian and French translations. The paper provides new data to support the previous assumption that the unnamed historian of the Bologna manuscript is indeed Hezarfen. The study highlights the features making Hezarfen's work unique and provides additional information. Through the analysis of these data, the author concludes that Hezarfen's account – along with the diary of the anonymous Master of Ceremonies and the interpreter of the Porte, Aleksandros Mavrokordatos – is among the earliest reports about the campaign of 1683 and the events of the siege. The study is followed by the translation of Hezarfen's text, which is based on the Bologna manuscript, with additions from the Paris manuscript.

Keywords: second siege of Vienna, Kara Mustafa Pasha, Imre Thököly, Hezarfen Hüseyin Efendi, Luigi Marsili, Ernst Rüdiger von Starhemberg